THE

SACRED BOOKS OF THE HINDUS

Translated by various Sanskrit Scholars

EDITED BY

MAJOR B. D. BASU, I.M.S.

VOL, XVIII.-PART I.

BRAHMOPANISAT-SĀRA SANGRAHA.

published by The Pâṇini Office, Bhuvaneswarî âśrama, Bahadurganj,

Allababad

PRINTED BY APURVA KRISHNA BOSE, AT THE INDIAN PRESS, 1916

THE

BRAHMOPANISAT-SARA SANGRAHA

VHDYATTICAKA

published by sudhîndra nâtha vasu from the pâṇini office, bhuvaneśwarî âśrama, bahâdurganj,

Allababad

Printed by Apurva Krishna Bose, at the Indian Press, 1916

PREFACE

No apology is needed for the inclusion of the Brahmopanisat-Sâra Sangraha-Dîpikâ in the "Sacred Books of the Hindus" Series.

The manuscript was presented by a Dandi Swâmî at *Uttara Kâśî*, popularly known there as Lât Swâmî, to a friend when he was there four years ago on his pilgrimage to *Gangotri*.

It contains selections from the *Upanişads*, and the texts are accompanied by a *tîkâ*, named Dîpikâ. The commentator's name is not given in the manuscript and we have not been able to find any information from any other source.

The selection has not been printed, so far as our information goes. As the name signifies, the selection contains the essence of the *Upanişads*. We welcome this lucky find of the manuscript in the heart of the Himâlayas. Its publication, will be a useful addition to the literature of the Upanisads.

The object of the compilation is to place before the reader, in a small compass, the essence of the Upanisad teachings. Such a handy compendium is a desideratum in these days. One of the volumes of the "Sacred Books of the Hindus," already published, is the Bhakti-ratnāvali. That selection gives the pith of the Bhakti Śastra culled from that encyclopædic standard work the Bhagavata.

The compiler of that compendium Vişnu Puri has attained, by his single work, a deservedly high place among Vaisnavas; and, so long as the Bhâgavata will flourish as the great store-house of the teachings of Vaişnava Sâstra, the Bhakti Ratnâvali may be counted to have as much length of useful life and fame.

The present compilation is to the Upanisads what the *Bhakti* Ratnāvali is to the *Bhāgavata*. It has, in about one hundred and fifty texts, culled from various Upanisads, given the pith of their teachings.

The modest compiler has preferred to remain anonymous. As $Vişnu\ Puri$ is both the compiler of the selections and the author of the tika, which he named Ratnamala, so the anonymous compiler of the Brahmopanişat-Sara-Sangraha is most likely himself the author of the tika, which he has named the Dipika. The Dipika is a lucid commentary on the texts.

Unfortunately, the printing of both the text and the commentary is undertaken from a single manuscript, which was found to be incorrect and imperfect in several places. And, as there was no other manuscript or printed edition procurable, the printing of the text has been carried on with the aid of the printed editions of the Upanisads. The printing of the commentary was a more difficult task. Incorrect and imperfect in several places, its correction involved the exercise of much discretion. It is hoped, that the printed edition is free from the imperfections that were discovered in the manuscript.

The English translation of the texts, and the notes will, it is hoped, help the readers of the "Sacred Books of the Hindus" Series to follow the texts without much difficulty.

The translation is not a mere out and out copy taken from English renderings of the Upanisads that already exist. But it is the production of the translator's independent effort to elucidate the texts with the light of the Dîpikā.

Notes have been attached to the translations with the same object.

ERRATA.

Introduction

Page	line				
in	19	For	12	Read	17
27	7	"	10	33	70
29	5	"	निर्णेतुं	93	निर्धेतुं
38	8	After	पीत्वा the reading should be		चामरवारुणीम्
42	19	For	25. 10		26. 10
35	16	27	तीप	"	दीप
49	21	,,	गृहा	,,	गुहा
•••	27	57	त्यते	75	त्यन्ते
53	12	25	यस्तु	93	यस्त्व
59	9	19	चयेषु सर्वं	"	चर्ययेषु सत्यम्
"	17	"	सत्यं	27	ग्रसत्यं
62	27	"	न्यपि ं	"	त्यप्य
65	7	"	धी र्य	"	धेर्थ्य
67	5	77	द्यौ	"	चौः
"	29	27	寄	33	कं
68	10	"	वतृर्णा	37	वक्तृणां
69	21		O Rama	"	to be deleted
70	16	For	सर्गात्म	"	सर्वात्मा
"	73	27	तस्व मे त्वमेतत्	27	to be deleted

INTRODUCTION

T.

The word **डपनिषद्** is derived from the root सद्, with the prefixes उप and नि. The root सद् has more than one meaning. When it means to destroy, the term **उपनिषद्** would mean that the teachings in the philosophical works so named destroy the ignorance of their students—ignorance specially in regard to the nature of *Jiva* and *Brahma*.

As the root also means to sit, the name surface may have been given to such teachings, because they required close sittings of the disciple with his teacher (in the retreat of the forests) Hence also the sense of secret teaching Such teachings were not intended for the masses, but for the select few.

The number of the Upanisads varies according to different authorities. Each of the four Vedas has its particular Upanisads assigned to it. The total number, according to some estimate, is 1,180. Of these 108 have been recovered and recognised, and printed and published. The first Devanagri edition of the 108 Upanisads was, we believe, brought out by the late Tookaram Tatya, F. T. S. of Bombay, in the Eighties of the last century. It was correctly printed and moderately priced. Since then a cheaper and very handy edition has been brought out in Bombay.

Sankarâcharya has left commentaries on the twelve principal Upanişads only These are Isavasya, Kena, Katha, Prasna, Mundaka, Mandukya, Taitariya, Aitariya, Swetâsvatara, Chhandogya and Brihadâranyaka.

There are reasons to suspect that spurious ones have been from time to time smuggled in and have passed as genuine article. One such is the Allopanisad, composed, it is believed, in the time of the Mogul Emperors of India.

English translations of the principal Upanisads were brought out by Dr. Roer and Raja Rajendralala Mittra under the auspices of the Asiatic Society of Bengal. These were collected and reprinted in a handy volume, and published by Mr. Tookaram Tatya of Bombay, the publisher of the Devanagri edition of the 108 Upanisads.

In recent times, Rai Bahadur Sris Chandra Vidyârnava, the learned and laborious Anglo-Sanskrit scholar of Allahabad, has brought out translations of the Brihadâranyaka and several other Upanişads, and they form part of the Sacred Books of the Hindus Series.

Translations in the chief vernaculars have also been and are being brought out; and the study of the Upaniṣads is thus being popularised in India. Râjâ Râm Mohan Rây began this work of popularising the study of Upaniṣads in Bengal, about a hundred years ago His discourses and translations, both in English and Bengali, will be found in his collected works, published by the enterprising founders and conductors of the Panini Office publications, Bahadurganj, Allahabad.

The teaching of the *Upaniṣads* go by the name of *Vedanta*. *Vedanta* literally means the latter portion of the *Vedas*. The literature of *Vedanta* comes after the Samhitâ and Brâhmaṇa portion of Vedic literature.

It may also be noted that the Karma Kānda is dealt with in the first part. The Karma Kānda is concerned with the ritualisms and sacrifices performed to propitiate the Deity in his various manifestations. The motive of making such performances is the acquisiton of certain benefits, in the shape of the fulfilment of some desires or the expulsion of some evils. The philosophy of the Karma Kānda has its own distinct literature, and is designated Pūrva Mīmānsa

The other philosophy, viz., of Jñána Kânda, has the name of Uttara Mîmânsô, i e., the latter, coming after Pûrva Mimansâ. To the student of the history of Indian philosophy it will be an interesting study as to why the study of Pûrva-Mîmansâ has dwindled almost into nothing; and, on the other hand, the study of Uttara-Mîmansâ has prospered, not only inside Vedic India, but outside its boundaries. The reason may be briefly noted here.

Vedic ritualism is confined to the priestly classes. The privilege of the performance of Yajñas is exercised by the very select few. Proficiency is acquired by years of theoretical and practical work.

With the gradual decline of learning and Vedic religious rites (sacrificial performances) the higher branches of the study of the Pûrva-Mîmânsâ has fallen into disuse. For the ordinary and every day services and ceremonials, manuals have been compiled, and they serve the purpose of meeting the requirements of Hindu Society. Even in Kâsi, the number of scholars who have given themselves to the pursuit of the higher study of the Pûrva Mimânsâ may be counted at one's finger-ends.

Whereas the study of the *Uttara Mimánsa* has not only got hold of the literary classes among the Hindus, but has interested the students of philosophy outside the ranks of Hinduism. Dealing as it does with questions of human interest in general and not of class interest only, *Uttara Mimānsa* or Vedanta, has a fascination for every enquiring mind. It had

a charm for Dâiâ, the heir to the Moghul Empire of Mohammadan India, and a European philosopher, Schopenhauer, buist into rapturous piaise of the Upaniṣads on his happy acquaintance with it, in a Latin translation of the Persian version by the Moghul prince just named. The Vedanta has been popularised, both through the medium of Sanskrit and the Vernaculars. Numerous works have been written to help the spread of Vedanta in all the principal vernaculars of India

The Yoga Vâsiṣṭha has done to some extent to Vedanta what the Bhâgavata has done to Bhakti Śâstra. Its Hindi version is very popular among the religious Sadhus of Upper India, especially in the Punjab. There it has found its readers among ladies of the higher class Kindus, as Tulsidâsa's Râmâyana elsewhere in Hindi-speaking Hindusthan.

The saints of Mahârâstrâ, from Jñâneswar downwards, have rendered the same service to Vedanta in the Deccan.

In Bengal, the Nyâya philosophy and the Tântrika and Vaiṣṇava Bhakti Sâstra have had their predominance for centuries, but the Upaniṣads inspired Raja Ram Mohan Roy to give to Bengal and to India the reformd mode of Divine worship, that goes by the designation of Brâhma-Dharma. And it was, a son of Bengal, Swami Vivekânand, a disciple of Paramahansa Râmkṛṣṇa, who carried the flag of Vedanta to distant Chicago in America and initiated there some earnest minds into his discilpleship who followed him to the land which has given birth to Vedanta.

Southern India—the Presidency of Madras, including the Native States, has the claim to be the birth-place of modern Vedanta, masmuch as the great expositors of the Adwaita, Visistâdwadita, and Dwaita systems were born there. Hindu learning and Hindu thought there was not so much upset by the Mohammadan invasion from the north, its force being much spent till it reached there; and Islamic influences did not affect Hindu Society so much in Southern as it did in Northren India. Both Veda and Vedanta kept their hold firmer there than elsewhere. Vedantic study is carried through what is technically designated as the new and (prasthâna-trayî, the three procedures, i.e., (a) the Upanişad, (b) the Vyasa Sutras, (c) the Bhagvadgitâ. The exposition of each of these varies according to the school of thought to which the commentator belongs

The Principal Schools of Vedanta are.—Ist—the Adwaita; 2nd—The Visistadwaita; 3rd—Dvaita. Sri Sankarâcharya born in a Malayam-speaking district of the southernmost part of India, was the great expositor of the Adwaita system.

The great महाबाक्य (Mahâvakya) सर्वे खल्बदं ब्रह्म (verily, all this is Brahma) and तन्त्रमस्सि (That thou ait) and similar other, form the key-stone of the Adwaita system

He also promulgated the doctrine of **मायाता** (Mâyâ Vâda). The illusoriness of the phenomenal world—the unreality of the manifestation of the *One*, who alone is *Real*, and the identity of the nature of the individual and Supreme Soul, is brought out very clearly in the *Adwaita* doctrine.

The Visişţâdwaita holds that Prakriti (the inanimate world) is as much a reality as the individual souls. They form the body as though, of the Superme Brahma. the Visiṣṭâdwaita discards the मायावाद the doctrine of illusoriness) of Sankara

Sri Râmanujâchârva, the great leader of this school, was born somewhere near Kânchipuram (modern Conjevaram), near Madras, some centuries after Sankara His followers are called Sri Vaisnavas. The manifestation of Brahma, in the form of Visnu, is their deity, whom they worship, and also Râma and Krisna, the incarnations of Visnu.

They accept the personality of the God they adore—endowed with supreme powers, which he exercises as Creator and Ruler. Here is a couplet from the *Vedanta-Sangraha* of Rámânuja:—

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्यासगुस्यंयुतः ॥ भुवनानासुपादानं कर्त्ता जीवनियासकः॥

Vâsudeva (Visnu) is the supreme Brahma, endowed with all the auspicious virtues. He is the material cause of the worlds. He is the Creator, the Ruler (controller) of the individual living beings, i.e., He is both the विभिन्नकारणं (efficient cause) and उपादानकारणं (the material cause).

Both चित् and अचित् (the animate and the inanimate creation) are a part of Him They are real, and not illusory. Brahma is constituted of these. Hence the name Visistadwaita.

The Dwaita system holds that Spirit and Matter are not one, that Iswara and Isva are separate entities. There is no merging of the individual souls into the Supreme Spirit, even in the state of Mukti. This school is also Vaisnavite in its devotional propaganda. The great leader of this school is Madhvâcharya, who lived some centuries after Râmânuja. He also belonged to South India.

II.

The Brahmopanişat-Sâra-Sangraha-Dtpıkâ is a small selection of some Upanısad texts, to which is attached a Sanskrit commentary by an anonymous author. Perhaps the learned compiler of the texts is himself the commentator

An English translation of the texts has been given under each text. The translation follows the $Dipik\hat{a}$, whose exposition of the texts inclines towards the devotional side of $Brahma-idy\hat{a}$.

The Dîpikâ's exposition of the very first text makes it clear that the Saguna nature of Brahma was to be placed in bold relief before the Vedantic student. Nor was he content with this initial endeavour to render service to the cause of the Saguna form of Brahmopâsanâ He does not stop there. Text No. 31 preaches worship—such mental worship as a Vedantin is taught to offer—viz, his self sacrifice—the resignation of his little individual self to the great cosmic One, to realise that he himself has no separate entity, that the Cosmic One is the all in all.

This spirit of Brahmôpásanâ foims the key-note of the Dîpikâ, Of course, the identity in nature of the Jîva and the Brahma is the prominent teaching throughout, and the summun bonum of life is to become at one with Him. And this is the goal which the human spirit yearns after When he reaches it, he is in bliss.

To reach this goal, there are more ways than one. The temperament of the seeker after God—the capacity to comprehend the great truth varies in different individuals. So, although the common object is to attain liberation from the miseries of life, which are the inevitable accompaniments of life, the method of attaining it is not one. More than one method has been preached by teachers, and various schools of thought have been the outcome of different teachings. Of course, all teachers accept the Vedas and the Vedânta as their Scripture to guide them. But the interpretation of the texts of the scripture differs, and each school thinks it has got the right road to reach the goal.

The divergent roads, which the different schools of thought have taken, have led some of them to opposite extremes. Take, for instance, the beliefs of the Adwaita-Vâdi and the Dwaita-Vâdi.

The former holds that the Jiva and Brahma are one and the same in their nature. And as soon as the Jiva comes to realise the identity of the two, the gulf of separation is bridged.

The Dwaita-Vâdi, on the other hand, holds that such a merging of the individual consciousness into the Cosmic consciousness is impossible. And the very thought is sacrilegious. He holds that the path of devotion,

(of worship to the Lord by the devotee), of prayer, will lead to the happiness of the Jîva. The school of thought to which the author of the Dipika belongs, respects the spirit of devotion; and holds that this spirit prepares him to approach nearer and nearer till his individuality is lost and the devotee is merged in the Deity. So long as the Jîva has worldly desires and ambitions to indulge in, the gulf of separation will continue to separate him from Brahma Complete union will result by the forgetfulness of self. श्राप गवा वे। तौ शौ पावे। Lose yourself then you will find the Lord is the pithy reproduction of this Vedantic teaching that finds expression in one of the hymns sung by a Sikh Guru. The path of Love leads to this forgetfulness. And the sacrifice of self at the altar of the Lord is the individual's highest worship. सर्वे खिरवदं ब्रह्म "All this. verily, is Brahma." This brings the believer to love his neighbours, including the least and lowest of living beings. Altruistic regard for the good of others, to the extent of sacrificing his own good, is included in this path of Love. The true Vaisnava (the devotee of the Eternal Pervader) is the true Vedântin. He clings to his symbol of the Deity, he sees in that symbol-whether that symbol is the Great Luminary that shines in the firmament, or the image of clay, stone or metal; whether such image represents the Deity as the Father or the Mother, or the Lord; the Bridegroom of the brides who seek their lord. The individual forgets his own creature comfortsnay, his own existence as a separate being, so intense is his or her feeling. It is such forgetfulness of self that ends in the merging of the one in the other. This is the परामक्ति (parâ bhaktı the highest devotion) of the devotee to his Deity. Those whose temperament is more of विचार (the exercise of the intellect) and less of बेम (love)—they take to analyse the Mahûvākyas (the great texts of the Vedanta) and find by the force of arguments that Jiva and Brahma are one. They meditate in their cloisters, in the solitude of the forests, the unity of the individual with the Cosmos Society disturbs their meditations. They feel at one with Him when no one comes between Him and the subject of their thoughts He does not loudly repeat the name of his Beloved, like the Vaisnava, Saiva or Sâkta devotee. He is fond of silence, of being buried in his own thoughts. May he find peace in that way Should any one quarrel with him because it is not agreeable to his own way of reaching the goal.?

The lover of his brother man, who goes to nurse the leper and dies of the infectious disease, sacrificing his life in his endeavour to do good to a fellowman, has as much title to union with the Lord as the silent ascetic, who sees Brahma all round, provided the service of the former to

his suffering neighbour did not proceed from selfishness, the love of fame, the ambition to find a high place here on the earth or in the heaven.

No; the pious service should be rendered for the sake of the Lord, for the sake of Humanity. For love to His cleatures, is love to the Lord. It must be pure, unselfish love. This is the निष्काम कर्मी teaching, as given in the Gitâ Compare text 92, quoted from Dhyânavindu Upanişad.

This निकास कर्मी (unselfish service); this निर्वासनचित्र (a mind free from selfish desires), is the test of a true Vedântin.

Vedânta is sometimes charged by hostile critics as a system of philosophy that corrupts the morals inasmuch as the sense of meum and teum being loosened, morality is slackened. But the accusation is misplaced. A Vedântin is not to gratify his senses, so as to injure another. For such a gratification is suicidal. There is no "another" in the sight of a Vedântin. To injure another is to injure himself. A severe preparatory training is a necessary qualification to Vedântic study and the leading of a Vedântic life.

This training consists in what is technically designed साधनचनुष्टय (the fourfold methods which the aspirant has to practise) and the पर सम्पत्ति (the six excellences with which the aspirant is to be endowed).

These are enumerated in the Vedânt-sâia and other elementary treatises.

A severe ascetic training which enjoins the restraint of animalism, the indulgence and gratification of the senses, is imposed on the seeker of the knowledge of Vedânta.

यमः (Yama) and नियम: (niyama) have to be practised to chasten the life of the practical student.

The following virtues fall under the head of यम

श्रहिंसा (Ahımsâ)—abstaining from the infliction of injury to another. सत्यम् (Satya)—Truth.

अस्तेय (Asteya)—Refraining from appropriation of what is not one's own.

ब्रह्मचर्यम् (Brahmacharya)—Chastity. Sexual purity and continence अपरिष्रह: (Aparıgraha) a vow of poverty—the refraining from receiving and possessing property except for the bare maintenance of life.

Such a moral life is to be led by one who aspires for the study of Vedanta.

श्रीः

श्रीगणेशाय नमः॥

श्रीत्रह्मोपनिषत्सारसङ्ग्रहदीपिका।

BRAHMOPANISAT-SÂRA-DÎPIKÂ.

यिसन्सर्वे यतः सर्वे यः सर्वे सर्वतश्च यः॥ यश्च सर्वमये। नित्यं तस्मै सर्वातमने नमः॥ इह खलु सर्वे खिल्वदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन॥ पुरुष एदेदं सर्वे यद्भृतं यश्च भाव्यम्॥ नारायण एदेदं सर्वे यद्भृतं यश्च भाव्यमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मतःचप्रद्योतकः सक्ले।पनिषत्सारब्रह्मविद्यासारसंप्रहश्रुतिसमुदायार्थज्ञातृवे।धनाय यथामित दीपिका प्रद्योत्यते॥ द्यां मूर्थानमिति॥ :—

यां मूर्द्धानं यस्य विष्रा वदंति खं वे नाभिं सोमसूर्यों च नेत्रे दिशः श्रोत्रे यस्य पादौ चितिश्च ध्यातव्योसौ सर्वभृतान्तरात्मा ॥ १ ॥

ग्रसौ प्रकाशात्मा परमेश्वरः ॥ सगुणनिर्गु णस्वरूपतया व्यवस्थित इति ॥ ध्यातव्यो निर्णेतव्यः ॥ तत्रादौ सगुणात्मानं विवृणोति॥ ग्रसौ कथंभूतः सर्वभृतान्तरात्मा॥ सर्वभृतानि चराचरात्मकं विश्वं ग्रतः ग्रात्मनि देहे यस्य । ग्रसौ कः । विष्रा वेदविदः यस्य ब्रह्मणः द्यां स्वरितिम् इति मस्तकं वदन्ति उपिदशन्ति । वदन्ति त्वजुवर्तनीयं । वै निश्चयैन सं नम इति नामिं । सो मस्ययौ चन्द्रादित्यौ नेत्रे । दिशः श्रोत्रे कर्णौ । क्षितिश्च भूरिति यस्य पादौ वदन्ति । एवमेव चिद्रूपोत्तमाङ्गादिवर्णतया निर्गु णात्मानं वर्णयति । सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतेषु, समस्तावयवांत ग्रात्मा चिद्रूपतया संप्रतिष्ठित इत्यर्थः । १ ।

1. They who are versed in the Vedas speak of the heavens as His head; the sun and the moon as His eyes; the quarters (north and south; east and west) as His ears; the firmament as His navel; the earth as his feet. He is to be meditated upon as the Inner Spirit of all beings.

Note.—In this text the Supreme Being is described both as Saguna and Nirguna, that is, as a Being, having a form and not having a form. As one having a form, He is to be medidated upon as One whose head is the heavens—whose eyes are the sun and moon, &c., &c. This is a figurative description of His form.

But He is also the formless One. As such an one, He is to be meditated on as the Inner Spirit that dwells within all beings. The worshipper of the Divine Being has his choice to contemplate on Him as endowed with a form, a gigantic figurative form, or, having no form at all, as the indwelling spirit in all objects.

The sun and moon are His Eyes, viewed from one aspect. Viewed from the other aspect, He dwells in them as their Inner Spirit, i.e, their lustre proceeds from His refulgence. Compare Gitâ (XV 12.) "That refulgence of the sun which illumines the world—that which is in the moon and in the fire, know it to be my light." And there are other texts to support this view. Âdityo Brahma (The sun is Brahma). Brahma animates the Sun and is also identified with Him

Bhisodeti Sûryaḥ. The sun rises by His fear. When the devotee turns towards the rising sun and prays, it is not to the material orb of the luminary that he offers his prayer, but to the Indwelling Great Spirit, from whose shine the sun receives his lustre.

The identification of the two—the material orb and the Divine Lighter of the orb—has led to sun worship. The sun has a place in the pantheon of the five Gods (Panchâyatanâ). Texts, such as Sûrya atmî jagatastasthutaşya (the sun is the animating spirit of the moveable and immovable objects), are recited in the daily Sandhyâ prayers of the Brâhmanas. The sun becomes the Pratika (the symbol of Brahma). And Saguna worship has thus found support in this scriptural text.

So, too, the Nirguna aspect of the Deity. The Supreme Being pervades in all, as the Indwelling Spirit in each and every object that we see. His immanence is declared in this and other texts of a like nature

If He is immanent, He is therefore ever present. He is not far from us—we are surrounded by him. We are immersed in Him.

This compendium of Sruti texts has made a right beginning by presenting to the reader such an auspicious verse, dwelling on the double aspect of Brahma, the Saguna and the Nirguna.

पतदेव पुनरिप सगुगनिर्गुणातमव्यास्यानतयाऽन्या श्रुतिर्देढयति ।

श्रिर्मूर्धा चचुषी चन्द्रसूय्यौं दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी द्येष सर्व-भूतान्तरात्मा ॥२॥

(सुण्डक २ | ३ | २ |) --

हि निश्चये एव सकलकविविषये। नारायणः सर्वात्मकतया वरीवर्ति। एव कथंभूतः। सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतानि बीजांकुरवदंतरात्मिन हृदये यस्य । अथवा सर्वभूतेषु अंकुरबीजन्यायेन विदूर्षं यस्य तद्यथा । अस्येति संयोजयेत् । अग्निरस्य नारायणस्य मूर्ज्ञा मुखं भवति । चन्द्रस्ययां चक्षुषी भवतः। दिशः श्रोत्रे श्रवणे । देदा ऋण्यज्ञःसामाधर्यणाः । अस्य वाग्वितृता वचनसमुदाया भवति । वायुरस्य प्राणः । विश्वं हश्याहश्यात्मकं स्थावरं जगमात्मकं च जगत् अस्य हृद्यं। मनः सङ्कृत्यविकत्यस्वरूपं भवति । पृथिवीपातालादिसप्तपुरवती भूमिः । पद्भयां अस्य चरणा भवतः । एतल्लक्षणतया सर्वे ब्रह्मोति सिद्धमिति भावः । २ ।

2. Fire His head The sun and the moon His eyes. The quarters His ears. The Vedas His manifested speech. The air His breath. The universe His heart. The earth (sprang) from His feet. He is the Inner Spirit of all beings.—Muṇḍaka, 2. 1. 4.

Note — This text supports the preceding one. The Purusa is described here both as Saguna and Nirguna.

अथेदानीमस्य सर्वभूतात्मना ब्रह्मणः पूर्वापरिदग्भागा अपि ब्रह्मैदेखाह श्रुतिः। ब्रह्मैत्र वेदमसृतं पुरस्तात्पश्चाद्व्रह्म दिचाणतश्चोत्तरेगा ॥ अधश्चोद्ध्वै प्रसृतं तिद्ध ब्रह्म ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं विरिष्ठम् ॥३॥ (भण्डक २।२।११।)

वेदं चिद्भूपं अमृतं कालाद्यपरिव्धिन्नं ब्रह्मैव पुरस्तात् अग्रतो भवति । पश्चाद्यपि ब्रह्मैव । दक्षिणतश्च ब्रह्मैव । उत्तरतश्च ब्रह्मैव, अधश्च ब्रह्मैव । ऊद्ध्वं च ब्रह्मैव । अत्र द्यादिङ्मध्यैयत्मसृतं विस्तरः । तद्पि ब्रह्मैव । हि निश्चये इदं सदसत् दृश्यादृश्यं चराचरम् स्थूलं स्क्ष्मं च विश्वमपि ब्रह्मैव । अनेन प्रकारेण क्षेयज्ञानं वरिष्ठं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

3. Verily, this Brahma is before; He is behind; He is to the right; He is to the left; He is below; He is above. He is spread all round—He is the totality—the entire universe—He is the Greatest, the Supreme.—Mundaka 2. 2. 11.

Note —Brahma is unconditioned.—कालाद्यपरिच्छित्रम् (not limited by time &c., &c)

इदानीं ब्रह्मणः स्वरूपविषयमाह ।

बृहच तिह्वयमिंत्यरूपं सूक्ष्माच तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥
दूरात्सुदूरेण तिद्हांतिके च पश्यंति हैव निहितं गृहायाम् ॥४॥
(ग्रण्डक ३ । १ । ७ ।)

तत्प्रसिद्धं ब्रह्म विभाति विशेषेण भासते । चकारः समुच्चर्यार्थः । तत्कथंभूतं वृहत्स्थूलम् । यदुक्तं वेदस्तुता । द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया । त्वमि यदंतराण्डिनिचया
नत्तु सावरणा इति । दिव्यं स्वर्गादिकज्ञानेन किञ्चिद्नुमेयम् अतएवाचिंत्यरूपं इत्येतयाऽपिरिश्चेयविश्रहम् । स्क्ष्मात्स्क्ष्मतरम् परमाणुतोपि स्क्ष्मतरं अत्यंतस्क्ष्मम् । अथवा
प्रण्यवाऽर्श्वाद्धं मात्राताऽप्यण् । अनेन स्वरूपमुक्तं विषयं चाह । च पुनस्तदेव ब्रह्म दूरात्सुदूरेण
अत्यन्तदूरमेव विभाति विराजते । यत इन्द्रियादिभ्योपि परतरं अगोचरं वास्ति । तदेव
ब्रह्म इह प्रत्यक्षम् अन्तिके समीप एव यतस्तस्य चिद्रूपस्य सन्निधानतयाऽयोऽयस्कान्तमणिवज्ञीवादिदेहावसानं सर्वं चेष्टते । ह निश्चये । ब्रह्मविदः तदेव ब्रह्म गुहायां निहितं कलेवरराजधानीमध्ये हृद्यकमलासनोपविष्टं पश्यंति तद्नुमापकैः तद्विधलक्षणतया निर्णयन्तीत्यर्थः । ४ ।

4. And He shines in his heavenly immensity,; in His inconceivable form. And He is also small, minuter than the minute. He is far and He is near. The Seers see Him in the cavity of their hearts.—Mundaka 3. 1. 7.

Note.—Incomprehensible is His form and nature as being apparently contradictory. He is both big and small. He is both far and near. He is invisible, and yet is seen by the Seers inside their hearts. The head is elsewhere described as His capital city where He resides, as the sovereign of a state dwells in the capital of his kingdom.

पुनरपि तस्य स्थितिमाह श्रुतिः ।

एको देवः सर्वभृतेषु गूढ्ः सर्वव्यापी सर्वभृतान्तरात्मा ॥ सर्वाध्यक्षः सर्वभृताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥४॥

(श्वेताश्वतर ६ । ११ ।)

तदेव ब्रह्म ग्रकतृंकत्वाक्षपुंसकिल्कृतिषयम् कर्तृत्वाच पुँ लिक्कृतिषयम्। यतः ग्रकक्तां च स्वभावेन कर्ता चैव स्वभावतः इति न्यायात् तदेव ब्रह्मास्ति। कथंभूतः देवः क्रीड़नकः कथं क्रीडित एक एवानेकीभूय दीव्यति। तथा चैकाहं बहुस्यामिति श्रुतः। सर्वभूतेषु गृदः श्रनेकदेहावरणानि कृत्वोपविष्टः। कुत्रोपविष्ट इत्यत ग्राह सर्वव्यापी सं वत्सर्वव्यापकः। सर्वव्याप्यपि सन्कुत्र तिष्ठतीत्यत ग्राह सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतानामाब्रह्मतृणपर्य्यन्तानां सकल्वेद्दानामंतर्वहिरचुरोमं ग्रंतरेव तिष्ठत्यात्मा स्वरूपं यस्य। कर्माप्यक्ष इत्यपि पाठे तु ग्रयमर्थः उपाधिमधिष्ठाय तद्धर्मानीक्षते इत्यध्यक्षः भूतानां तत्कर्मणां तत्कल्लोगानां च साक्ष्येव भवन्त्यात्मा निरवयवत्वान्त्रिष्कयत्वाच स्वयं कर्म किञ्चित्र करोति नापि भुंक्त इत्यर्थः। सर्वाध्यक्षः सर्वजनानामध्यक्षः ग्रधिकारी सकल्मनोर्ण्वालम्बकः। सर्वभृताधिवासः सर्वभृतानां समस्तजगते। निवासः नचु चेदीहिष्वधं ब्रह्म तदानुलिशं स्यात् तस्मान्तदिप बंधन-विषयमेव नेत्याह यतः साक्षी यः किर्चनत्याक्षिभूतो। भवेत्तोऽनचुलिशे भवेत् तसान्मुक्त एव

सः॥ नतु साक्षीमात्रत्वं कथं यतः चेता चिद्रूपः । अतप्व केवल अनुलेपकारणदेहादिबुद्धिप-र्यवसानसकलपदार्थव्यतिरिक्तः। अतप्व निर्गुणः सत्वादिगुणातीतः। चकारः समुदायार्थः॥५॥

5. One is He the Deity; He lies hidden in all objects. He pervades all, He is the inner Spirit of all beings. He is the Presiding Controller. He dwells in all objects. He is the Witness. He is the Perceiver (the observer). He is the Absolute—not formed of Guṇas (Sattva, Rajas and Tamás) Swetâśwatara 6. 11.

Note.—The text in the manuscript has বৰ্ণাথৰ:— The commentary notices another reading কন্দাখ্যৱ:, which is found in the printed editions of the Śwetaśwatara Upaniṣad.

सर्वाध्यद means the controller of all. कम्मीध्यद means the controller of all कम्मी (action).

By चेता we have to understand that He is an intelligent Being, not a blind force.

He is the Witness, that is an observer of the actions of others, Himself being no actor. He being केवल—separate, not mixed in the affairs of his creatures, and therefore not responsible for their actions. He is Nirguna—not constituted of the Gunas (Sattva, Rajas and Tamas). All material objects are formed of these three Gunas. Not so the Puruṣa—the dweller in the body, (derived from पुत्र केवेत,) and not the Puruṣottama (the supreme spirit). He is, therefore, not subject to the influences of the Gunas. He is केवल—free, independent of the Gunas. The word केवल which means liberation (केवल) is derived from this word केवल. This sense of the word केवल is derived from the Sankhya system of philosophy.

ननु चैतर् ब्रह्म चिद्र्पादिगुणविशिष्टं तदानीं स्थूलादिशून्यान्तविश्वं कुतः प्रवृत्त-नतदाहश्रुतिद्रयम् ॥

तस्माच देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ त्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥६॥

(सुण्डक २ । १ । ७ ।)

चकार एवकारार्थः तस्मात्मसिद्धाद् ब्रह्मण एव देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरेन्द्रविह्न्यमा-दयः बहुधा अनेकवर्णा अनेकगतये।नंतकर्माणः संप्रस्ताः समृत्पन्नाः । तथैव साध्यादिदेव-मनुष्यपद्यपिक्षणश्च तस्मादेव जाताः । प्राणापान।वित्युपलक्षणं अण्डजादिचतुर्विधसृष्टि-वेष्टार्थं प्राणापानादिद्शविधा वायुस्तस्मादेव समृत्पन्नः । ब्रीहियवावित्युपलक्षणं पताहशवि-इवपरिरक्षणार्थं बीह्यादिकं बहुविधमन्नमिप तस्मादेव जातं । च पुनः तेषां भृतानां चलप्रक्र-तीनामेकत्र स्थित्यर्थं बलीवर्दगोदामवत्तपः श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यादिविधिश्चैतेषां विधानं च तस्मादेव जातमित्यर्थः ॥ ६॥ 6. From that Deity have sprung the various gods, the classes of celestial beings called Sâdhyâs; men; beasts and birds, the vital airs, the cereals (rice and barley &c., &c). From Him have sprung penance, faith, truth, the Brâhmanical life, the Sâstric ordinances. Muṇḍaka 2. 1. 7.

श्रतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे ग्रस्मात् स्यंदंते सिंधवः सर्वरूपाः॥ श्रतश्च सर्वा श्रोषधयो रसाश्च येनेष भूतैस्तिष्ठते द्यंतरात्मा ॥७॥

श्रतो ब्रह्मणः समुद्रा ग्रस्य जगतः परिभूषणार्थे समस्तरत्नाकराः तथैव गिरयः सुमेरि हिमाचलाद्यः सुवर्णाद्याकरा ग्रस्य जनस्य व्यवहारार्थे संजाताः । ग्रस्माद् ब्रह्मण एव सर्व-रूपाः सिंधवः नाम गुणविशिष्टा गङ्गादिसरितः ग्रस्य जगतः पापादिशोधनार्थं स्वलींकप्राप्त्यर्थे सस्यंदन्ते । च पुनः श्रतो ब्रह्मणः सर्वा श्रोषधयः ग्रस्य लेकस्य दुष्कृतकर्मफलभागयधाना-मबहुविधरोगनिवृत्यर्थे समुत्पन्नाः । ग्रसाद् ब्रह्मण प्वास्य विश्वस्य सुकृतकर्मफलभागार्थं मधुरादिषट्रसाइच समुत्पन्नाः । नतु तद् ब्रह्म किमत श्राह् येन हेतुना भूतैः कारणादिकार्थान्तैः पदार्थेस्तिष्ठंते जीवंत इत्यर्थः । नतु तद् ब्रह्म कुत्र वर्तत इत्यत्राह । ग्रप्रच्छिन्नस्वरूपः सर्वेषां प्राणिनामंतरात्मा हत्कमले.पर्युपविष्ट इत्यभिप्रायः ॥॥

7. From Him have sprung the seas and oceans and the mountains. From Him flow the rivers and streams of all sizes and shapes. From Him have sprung all the plants and herbs and juices and fluids. The world of matter is sustained by Him as its cause.—Mundaka 2. 1. 9.

Note.—The above is a continuation of what is stated in the preceding text. Further elucidation of the cause and effect theory of Brahman and the phenomenal world is given in the next text.

नन्वनेन ब्रह्मणा भिक्तिरागछेखनीयुतचित्रकृचित्रवज्ञगचित्रमुत्पादितं किं नेत्याह श्रुतिः॥

यथा सुदीतात्पावकाद्विस्फुलिङ्गात्सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः ॥
तथाचराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रजायंते तत्र चैवापियांति ॥८॥
(सण्डक २।१।१।)

यथा सुदीसात् प्रकर्षेण प्रज्यिलतात्पावकात् वहे विस्फुलिङ्गा ग्रिशकणाः सहस्रशः सनेकशः प्रभवंति जायंते कथंभूताः सक्षपाः कनककङ्कणादिवन्मृद्घटादिवच जले मिं-वच तद्भुपाः तत्रैव लीयंते चेति शेषः । हे साम्येत्येकवचनमुपलक्षणम् । हे सत्वस्थिता लेकाः । तथैवाक्षराद्विनाशिने। ब्रह्मतत्वात् विविधा नाना प्रकारा भावा भूतानि तदूपाणि प्रजायंते तत्र चैव ब्रह्मतत्त्व एव च ग्रिपयांति छीयंत इत्यर्थः ॥ ८॥

8. As from the intensely heated fire thousands of sparks emanate, of similar colour and size, so, O gentle disciple, various objects emerge out of the Eternal One and merge again into Him.—Mundaka 2. 1. 1.

नन्बद्धतशक्तमर्बद्ध कथं बेयमित्यत्राह। एषोगुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्रागाः पञ्चधा संविवेश। प्रागिश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्शुद्धे विभवत्येष त्रात्मा ॥६॥

एष ज्ञातमा प्रत्यक्षरूपः स्थूलरूपः ज्ञाणुश्च स्क्ष्मतमश्च ज्ञतएवाङ्कृतस्वरूपं ब्रह्म चेतसा शुद्धमनसा वेदितव्यः।यस्मिन् शुद्धमनसि प्राणः श्वासरूपे वायुः पञ्चधा प्राणापान समानेदानव्यानादिप्रकारैः संविवेशोपविष्ठो भवति । यस्मिंश्च प्रज्ञानां समस्तभूतानां-प्राणः श्वासः चित्तं शुद्धमशुद्धमतश्च उक्तं चेपिनपत्सु। मनेहि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धंचाशुद्ध मेय च। अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितमिति । सर्वशब्देन च दशविधकारणादि च श्रेयम् पतत्सवमातप्रोतं तेनैव सर्वेषां प्रवृत्तिरिति भावः यस्मिन् विशुद्धे सित आदर्शे प्रतिविम्यमिव एष ज्ञातमा प्रकाशस्वरूपं ब्रह्माविभेवति प्रादुर्भवतीत्यर्थः॥ ९॥

9. He, the Atma, is subtle and is perceivable by the mind. In Him enter the vital airs of five kinds, the lifebreath of all living beings; so also the mind, all are merged in Him. He is reflected in the pure mind, like objects that are reflected in a clear mirror. Mundak 3 1.9.

To the enquiry, as to why is this difference in the size and shape of the evolved objects, when their cause, Brahma, is one, the answer is given as follows:

नन्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैत्यादि श्रुतिसमुदाये न ब्रह्मण एकत्वमुक्तं चेदेवं तदुचनीचत्वं स्थ्लस्थमत्वं चास्य कथमित्यत्राह ।

श्रक्षिर्यथैको भवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपं बभृव ॥ एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥ (कव्वज्ञीर । ३ ।)

यथैको अग्निर्भवनं गृहं प्रविष्टो दाहको भवेत् तदा रूपं रूपं गृहस्योचनीचस्थूल-सूक्ष्मस्थानान्येव रूपाणि तेषु तेषु प्रतिरूपस्तत्तदगुरूपो वभूव जायते तथैवैको नारायणः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतेषु तिष्ठमानः रूपं रूपं अंतरुदारमनस्कत्तया बहिरुच गजमशक-देहेषु उच्चनीचजातिषु च प्रतिरूपस्तद्वपस्तादृश्परच जातो भवतीत्यर्थः॥१०॥ 10. Just as fire is one when it enters into and burns material objects and takes the shapes of the objects it enters and burns, so does also the Inner Spirit enter various objects, and appear different in shape and size.—Katha, 5.9.

To the enquiry, whether Brahma is affected by the nature of the objects through which He pervades, the answer is as follows.

नतु सर्वयापका नारायणस्तदात्रिक्तः स्पादेव नेत्याह श्रुतिः । सूर्य्यो यथासर्वलोकस्य चजुर्न लिप्यतेचाचुषैर्वाद्यदोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाद्यः ॥११॥

(कठवली १।११।)

यथा सर्वेहोकस्य चक्षुः यतद्रचक्षुषामंतर्देवतारूपेण सूर्यो निवसति । तत्प्रकाशेन नेत्रं पश्यित ग्रतप्व सर्वेहोकस्य चक्षुः सूर्यः चाक्षुषैनेत्रोद्भवैर्वाद्यदेषेः मांसरुधिराष्ट्रिभिः ग्रथवा पवित्रापवित्रपदार्थेने हिप्यते तथा सर्वभूतान्तरात्मेका नारायणा न हिप्यते यतः सर्वेहोकानामध्यात्मिकाधिभातिकाधिदैविकरूपेण त्रिविधेन दुःखेन बाह्याः व्यक्तिरिक्तो मुक्त एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

11. Just as the Sun.—the eye of all—is not affected by the defects of the eyes of men—so the one pervading Inner Spirit of all is not affected by the troubles of the objects He pervadas.—Katha, 5. 11.

To the question why is there variety in the Universe when Brahma is one, the answer is as follows:—

नतु चेदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदा स्वर्गादिकं किं पृथन्भासते इस्पत्राह श्रुतिः।
न च दिवो देवजनो न गोप्ता न चान्तिरिक्षाणि न च भूमय इमा ॥
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं चप्रोतं तस्मादन्यन्नपरं किञ्चनास्ति ॥१२॥

(अथर्वशिर ६ ।)

द्वः स्वमंहोजनस्तपः सत्यमिति स्वर्णकोकास्तस्माद्बहाणः पृथक् न संति न च तद्भोता देवजनः तत् स्वर्गादिपाळके। ब्रह्मादिदेवगणाः पृथगस्ति न चान्तरिक्षाणि अमेकप्रका-रत्वाद्वहुबचनम् भुवे। कोकः पृथगस्ति । न चेमा भूमयः सप्तपाताळसहितो भूकीकः पृथगस्ति किन्तु यसिन् ब्रह्माणे सर्वमिदं सकळं चराचरं देवतियगादिरूपं जगत् ओतप्रोतं-च यथा पटः स्वतंतुमिरोतः प्रोतस्च नानामिधामा जायते तद्वद्नेकरूपाभिधानैब्रह्मेव मातीति भावः अतः कारणाद्बद्धाणोन्यदिदं नास्ति अथैव तस्माद् ब्रह्मणः परं किञ्चन नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

12. Brahma is not separate from the worlds variously designated, the *Mahar*, *Jana*, *Tapa*, and *Satya*. Neither are the ruling gods of these worlds separate from Brahma, nor are the several regions above and below the Earth separate from Him, nor the Earth itself. In Brahma all are interwoven. Nothing is separate from Him. Atharva Sira 6.

Note.—There are seven lokas (worlds) mentioned in the Hindu scriptures They are Bhûr, Bhuvis, Swar, Mahar, Jana, Tapas and Satya. Each of these is the habitation of beings fit to live. These lokas have their own ruling gods.

The supremacy of Brahma who pervades through all, is declared as follows:

नतु कीहशं ब्रह्मास्तीत्यत ग्राह।

न तत्र सूर्यों भाति न चन्द्रतारकं नेमे विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्विमिदं विभाति॥१३॥ (अण्डक २।२।१०।)

सूर्यः तत्र स्वप्रकारो ब्रह्माण सूर्याये दीपवत् सूर्यादीनामभावत्वादद्वितीयत्वाच न भाति । एवमेव चन्द्रोडुगणा सादामिन्यश्च न भांति यत्र सूर्याद्यः प्रकाशस्वरूपा न भांति तत्र दाविश्वितायमिशः कृतो भासते । तमेव भांतं तद्ब्रह्मैव भांतं प्रकाशमानं अनुपश्चात्सूर्यानु-सोमवत्सवें सूर्यादिकं भाति । एतद्विवृतिर्यथा तस्य ब्रह्मणा भासा तेजसा सूर्याद्विवत् इदं सर्वे मायारूपेणध्वांततमसा वृतं स्थावरान्तं विश्वं विभाति विभागतया भासते इत्यभिप्रायः ॥१३॥

13. The sun shines not in His presence, nor does the moon; nor do the stars; nor do lightnings flash; much less the fire. All these luminaries get their shine from His light—Muṇḍaka 2. 2. 10.

Note.—As the light of the lamp is to the Sun; so is the Sun to the light of Brahma.

To the question may not these luminaries have their separate entities independent of Him, the following text gives the answer in the negative:

नतु न तद्भासयते सूर्य इत्यनेन श्रीमद्भगवद्भाक्येन सूर्यादीनामपि तत्पृथक्सत्ता स्यादित्यतु-मीयते नेत्याह श्रुतिः ।

न तस्मात्पूर्वं न परं तदास्त न भूतं नोतभव्यं यदासीत्॥ महत्यादेनैकमूर्भा च व्यातं स एवेदमावरीवर्ति भूतम्॥१४॥

(भ्रथवंशिर ६।)

तस्माद् महाया व्यतिरिक्तं तन्न पूर्वे नासीत् परमपि तन्नास्ति स्वात् यद् बहाव्यतिरिक्तं

भूतमपि नास्ति उत भव्यं भविष्यदिष न स्यात् अञ्चैतद्दृढ़ीकरणार्थं पुनरुक्तम् । पुनः किमस्ती-त्याह् येन ब्रह्मणा महद्विस्तीर्णं विश्वं पादेनैकमूर्यां च अध अर्ध्वञ्च व्याप्तं स एदेदं भूतं संपन्नं विश्वमावरीवर्ति आसमंताद् ब्रह्मादितृणावसानं तद् ब्रह्मैव वर्तते इत्यभिषायः ॥ १४॥

14. Nothing was before Him; nor after Him—nothing in the past, nothing in the future. This immense universe is pervaded by the measureless length of His feet and head. All that is above and all that is below, all is pervaded by Brahma.—Atharva Sira. 6.

To the question, if He pervades all, may He be not visible to all, the following is the answer

ननु सर्वं खिल्वदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतिवाक्ये चेत् सत्यम् तदा तत्सर्वेषां दर्शनग्रहणवचनविषयं किंन जायते इत्यत्राह श्रुतिः।

न चत्तुषा ग्रह्यते नापि वाचा नान्येर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः

11 8 % 11

(मंडक ३।५।८।)

तद्बद्धा चक्षुषा न गृह्यते दृश्यते यते।दृशीनः त्रिपुटीविषयः तत्र त्रिपुट्यभावाद् दृशीनाभावः। एवमेव नापि वाचा वर्ण्यते न चान्यदेविरिन्द्रियेशीयते न तपसा नियमैः न कर्मणा नित्यनैमित्तिकक्षमेणा वशीकिषते। ननु पुनस्तत्केन रुभ्यत इत्यत ग्राह शानमेव भगवत्यसादः तेन विशुद्धसत्वे निर्मरुमनस्का मानव इति शेषः ततस्तु तस्मादनन्तरं तं श्रीभगवंतं पश्यति सर्वं खिल्वदं ब्रह्मोति भासते कथंभूतः पुरुषः ग्रादी निष्करुं गुणातीतं ब्रह्म ध्यायमानिद्धन्तयान इत्यर्थः, तस्मादीदृग्झानी यः स परमानन्दनिमग्नः स्यादित्याह श्रुतिः॥१५॥

15. He cannot be seen by the eye; nor described by the tongue; nor perceived by the presiding deities of the other senses Nor can He be controlled or propitiated by acts of penance and austerities and virtues

By the divine grace of knowledge, the man of pure intuition, whose Sattra has predominated over Rajas and Tamas, apprehends Him when he meditates on Brahma in His Nirguna form.—Mundaka 3. 1. 8.

Note.—When the cosmic consciousness. (Voiced in the mahavakya को किन्द करा All this, verily, is Brahms) is awakened in the seeker then is he immersed in the bliss of Divine presence. This is the Vedantic vision of Brahma.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वम् ॥ तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शांतिमत्यंतमेति ॥१६॥

(स्वेताश्वतर ४ | ११ ।)

य एक एव योनि योनि सकलदेहमध्ये तिष्ठित येन हेतुनी इदं सर्व विचरित चेष्टते यः सर्वः सर्वमयो भवति तं श्रीभगवन्तं ईशानं कर्तुमकतुं व्याकतुं समर्थं वरदं देवं कीड़कं ईड्यं स्तृतियोग्यं निचाय्य निर्णीय इमां शांतिं द्वैतशमनेन परमेश्वरभासनेन च परमानन्द-सत्तामत्यंतं निःसीमां एति प्राप्नोति ॥१६॥

16. He, the One, dwells in each and every living being. In Him dwell all. Knowing Him as the Deity—the powerful Ruler, the benefactor, the worshipful God—the devotee attains absolute peace.—Swetâśwatara, 4. 11.

The above finds support in the following:

पुनरप्येतदेव विशृणोत्यन्या श्रुतिः।

त्रणोरणीयान्महतो महीयान्नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो ग्रहायाम्॥ तमकतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः॥१७॥

(कठवछी २ । २० ।)

यः परमेश्वरः ऋणार्वालाग्रसहस्रभागादिष ग्राणीयान्स्क्ष्मतरः तथा च महतो ब्रह्माण्डादिष स्थूलतमः नन्वेताहराः परमेश्वरः क इत्यत्र ग्राह ग्रस्य विश्वस्य ग्रातमा । ननु स कुत्र वर्तते इत्यत ग्राह जंतोः प्राणिनो गुहायां हृदयसिंहासने उपविष्टः । तमकतुमकर्तारं तस्त्रवित्पश्यित ईश्वरस्य कर्ता कार्यं कुतः स्थात् चेदियं त्रिगुणमयी माया सा तु मायैव तसाद्विश्वाभावात्केवलेश्वरस्थितित्वाच मोहशोकावकाशो नास्तीति निश्चनेति ततो वीतशोको निवृत्तशोकमोहः स्यात् । परमेश्वरस्य ज्ञानात्मप्रसादादात्मनो ब्रह्मणो महिमानं स्वकीयमाहात्म्यं च पश्यतीत्यर्थः ॥१७॥

17. He is smaller than the small, larger than the large; He is the soul of the Universe. He dwells in the hearts of His creatures. By the grace of the Creator, the devotee sees Him as One who does not act. Seeing Him in His glory, he attains peace and his troublesome doubts disappear—Katha 2 20.

To the question, may not this Dweller in all be easily attainable by all those in whom He dwells, the answer is found in the following text:

नतु चेदयं परमेश्वरः सर्वातमा तदा समस्तप्राणिसुलभः स्याघेत्याह श्रुतिः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुनाश्रुतेन ॥ यमवेषे वृग्गुते तेन लभ्यस्तस्येष त्रातमा विवृग्गुते तनुं स्वाम् ॥१८॥ (कव्वही २ । २३।)

अयमातमा प्रवचनेन बहुकिनिनेन न रुभ्य । न रुभ्य इति सर्वत्र योज्यम् न मेधया व्यावहारिकमहामत्यापि च पुनः बहुना श्रुतेन अतिशास्त्रश्रवखेनापि न । नतु सर्वे वैदाः सर्वे मुनयः एतानेवोपायात्कथयंति तत्र निर्धयमाह । एप ब्रात्मा यमेवानुग्रहतो वृणुते वांछति तस्यैवैष आत्मा स्वां ततुं स्वस्वकृपं विवृणुते दक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥

18. Brahma is not attained by much recitation of the Vedas; nor by the force of intellect, nor by much hearing of the Vedic scriptures. He reveals Himself to him on whom He has grace. Such a person realises Him.—Kaṭha 2. 23.

अथेदानीमात्मज्ञानिनामेव परमानन्दोदय इत्याह श्रुतिः।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥ तमात्मस्थं येन पश्यंति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१६॥

ये। वशी जितेन्द्रियो भूत्वा स्वतंत्र एकः सन्सर्वभूतांतरात्मा य एकं रूपं नटवर् षहुधा करोति तमीश्वरं ग्रात्मस्थं सर्वभूतहृद्यस्थं ये ज्ञानिना ग्रनुपर्यति जानंति त एव धीराः शोकमोहरहिताः तेषामेव शाश्वतं सनातनं सुखम् इतरेषामनात्ममानिनां नेत्यर्थः ॥१९॥

19. Brahma is One—the controller of His own self. He dwells in all objects. He multiplies His one form into many.

Blessed is the portion of those sages who patiently seek Him, not of others.—Katha 5. 12.

तदेव दृढ़यति श्रुतिः ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्धाति कामान्॥ तमात्मानं येनुपश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम्॥२०॥ (कव्वक्षे ४।१३।)

यै। जित्यानां देहानां मध्ये नित्यो। वितनानां प्रायेन्द्रियाणां च चेतनश्चेत-यिता। च पुनरेकः सन् बहुनामसंस्थानाम् जनानां कामान्मनेरिधान् विद्धाति करोति द्दाति । तमेव प्रतिद्धं श्रीनारायणं ज्ञात्मानं सर्वभूतात्मानं ये ज्ञात्मज्ञानिनेऽज्ञुपद्यंति विज्ञानंति तएव धीराः । तेपामेव शाद्वती सदावर्तिनी शान्तिः परमानन्दावाप्तिजीयते नेतरेषां देहाभिमानिनामित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

20 He is the Eternal in the midst of the fleeting phenomena. He is the animator of the sense organs; the greatest Conscious Being among those who are endowed with consciousness. He is the One who fulfils the desires of the many. Eternal peace is the portion of him who realizes Him—not of others—Katha, 5–13.

ननु श्रीनारायण इतरप्राणेवकरचरणादिभिः किं व्यतहरित नेत्याह श्रुतिः। श्रपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचन्तुः स श्रुणोत्यकर्गाः॥ स वेत्ति विश्वं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्॥२१॥ (श्वेताश्वनर ३।१६।)

स परमेश्वरः ग्रपाणिपादः करचरणादिरहितोपि ग्रहीता सर्वेग्राहकः । जवनश्च वायुवत् सर्वेत्र गंता च । ग्रचक्षुः सर्वे पश्यित । ग्रक्षणः सर्वे श्रयोति विश्वं दृश्यादृश्यं जगत् ग्रन्तर्वेहिश्च वेत्ति जानाति तस्य ब्रह्मणो वेत्ता ज्ञापको न कश्चिद्स्ति । तमेव श्रीनारायणं कीडाकार्यमात्रतः श्रीवासुदेवादिनामकं परमार्थतस्त्वनामकम् ग्रग्यं ग्रादि-कर्तारम् पुराणं चिरंतनं प्रथवा पुरापि ग्रग्यं नवीनं नतु जीर्णं पुरुष बलवत्तरसत्त्वरा सत्यादित्रिगुणमयी मायाजेतारमात्मानं ब्रह्म ब्रह्मविद श्राहुर्वेर्णयंतीत्यभिप्रायः ॥२१॥

21. He seizes, though He has no hands. He walks, though He has no feet. He sees, though He has no eyes. He hears, though He has no ears. He knows every one, though Himself is not known by any one. The wise call Him the primeval Being—the ancient one.—Svetâ. 3. 19.

Note.—Unlike ordinary beings, He can see, hear, catch hold of and move about without using the organs and limbs of the body. The Supreme Being, according to the Vedic seers, is not anthropomorphic—He is transcendental.

नन्वेका नारायणः स्वातमानं बहुविधं विधाय तिष्ठतीत्यत्राह ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं सउ प्राण्स्य प्राणः॥ चचुषश्चचुरिति मुच्य धीराः प्रैत्यास्माह्योकादमृता भत्रति ॥२२॥

(केने।पनिषत् १।२।)

यः श्रोत्रस्य कर्त्तस्य मध्ये कर्त्रभृय स्थितः । मने।मध्ये मनः । वचे। मध्ये वाक् । स

एव प्रायास्य मध्ये प्रायाः। चक्षुर्मध्ये नयनं इति मुच्य बुद्ध्वा ज्ञात्वा तिष्ठंति तएव धीराः ग्रस्माल्लोकादितो लेकात् देहाद्वा प्रैत्य प्रकर्षेण एत्य गत्वा ग्रावरणमलात्मकाहंवासनां संत्यज्याऽमृताः जनममरणादिवद्याः पुनर्ने भवंतीत्यर्थः ॥२२॥

22. He is the ear of the ear, He is the mind of the mind; He, verily, is the speech of the speech, He is the vital air of the vital air; He is the eye of the eye. The wise who realise Him and have become freed of their *I-ness* (individuality), attain immortality after departing from this world.—Kena, 1. 2.

Note.—Brahma is the seer, the hearer, the thinker. He works the organs of the body to whom is popularly ascribed the powers of seeing hearing, thinking, &c.

इदानों शुद्धो देव एका नारायणा न द्वितीयास्ति किश्चत् इति नारायणापनिषदि वर्णितं तदेव दृढ्यति श्रुतिः ।

यस्मात्परंनापरमस्तिकिञ्चिदस्मान् नाणीयो नज्यायोस्तिकश्चित् ॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥२३॥

(स्वेताश्वतर ३ । ६ ।)

यसाद् ब्रह्मणः परं स्क्ष्मंकिञ्चिन्नास्ति। ग्रपरं च स्थूलं किञ्चिन्नास्ति। यसाद् ब्रह्मणे ऽणीयोऽश्रेष्ठं किञ्चिन्नास्ति। त्यायः श्रेष्ठमपि किञ्चिन्नास्ति। स्तन्धे नम्रो वृक्ष इदे। द्याने दिवीत्युपलक्षणं दिवादिषु सकलमुवनेषु स प्येका नारायणस्तिष्ठति उपविष्टो भवति। पुनरपि तदेव प्रकटयति तेन प्रसिद्धेन पुरुषेण पुरि पुरि बसतीति पुरुषस्तेन ब्रह्मणा इदं सर्व सद्स्यत् प्रमपरं चराचरं ह्रयाह्र्यं विद्वं इक्षुरसदार्करादिवत्पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः॥२३॥

23. He than whom no one is smaller or larger, He than whom no one is younger or older, stands firmly fixed in the universe like a (majestic) tree in the woods. Every space is filled by that *Puruṣa*—(Dweller in the body) Swetâśwatara, 3 6.

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं किञ्चित्रास्तीत्याह श्रुतिः ।

नान्योतोस्ति कर्ता नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतो-स्ति मंता। नान्योतोस्ति विज्ञाता एष त श्रात्मांतर्याम्यमृतः ॥२४॥

(बृहदारण्ये ३ ७ २३।)

अते। ब्रह्मकाऽन्यस्तद्वरतिरिक्त इतरः कर्ता नास्ति। तथैवाते। ब्रह्मकोऽन्य इतरे। दृष्टा मास्ति। यवमेवातोऽन्यः श्रोता नास्ति। च पुनरते। ब्रह्मकोऽन्यो मंता विमर्शको नास्ति। अते। ऽन्यो विज्ञाता निर्णेता नास्ति ग्रनेककरनयनादिमनीषायसानसकळकरणात्मतस्वं तद्धिष्टातृत्वं च तस्येति वर्णितम् । हेलोकेतिरोषः । एष ग्रप्रच्छक्तस्वरूपः श्रमृतः जन्ममरणादिषड्विकार-रहितः ते तवांतर्यामी ग्राब्रह्मस्तम्वपर्यन्तानां प्राणिनां सर्वत्र सर्वरूपे भूत्वा गुरुवदुपदेशको हन्मध्ये स्थित इत्यर्थः ॥ २४॥

24. No one other than He is the doer, no one other than He is the seer; no one other than He is the thinker; no one other than He is the knower; He is thy self—the indwelling Spirit—the immortal One.—Brihadâranyaka 3. 7. 23.

Note.—The teaching of this Vedantic text is that he is not an abstract—an airy something, a blind force, but that He is the ever-present Great Dweller in the head—who helps us as our Teacher and Guide. Compare Gitâ—

ईश्वरः सर्वे भूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभृतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शर्णं गच्छ ४६ 18-61-62.

The Granth Saheb of the Sikh Guius adopts bodily this Vedic teaching-

वासुदेव सर्वत्र मैं ऊन न कतहूं ठांइ। अन्तर वाहर सङ्कि है नानक काय दुराय॥

तटस्थलक्षणमाह ।

यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवन्ति ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्म ॥२५॥

(तैत्तिरीय ३।१।१।)

वा निश्चये यता ब्रह्मण इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यद्ब्रह्मिण जातानि संप्रयंति छीना भवंति च पुनरभिविशंति समुद्रे तरङ्गा इव तन्मया भवति हे चित्तेतिशेषः। तिह्वजिज्ञासस्य जानीहि यत्तदेवब्रह्मेत्यभिप्रायः॥ २५॥

25. He from whom all these objects have sprung, on whom all those that have sprung subsist, He to whom they return and He in whom they merge, He is Brahma, seek him, know Him—Taittirîya, 3. 1. 1.

तथैवान्यच लक्षणमाह।

मनोमयः प्राण्शरीरनेता प्रतिष्ठितोन्तर्ह्वयं निधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यंति धीरा श्रानन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥२६॥ स परमेश्वरो मनेमयो मने रूपी थूत्वा प्राणशारीरनेता प्राणस्य दश्विधस्य शारीरांतस्थस्य वायोः शारीरस्य च नेता अद्यसारिधवत्येरकः । स एव महाराजवत् देहप्रसादांतर्विहृद्दयसिंहासनं निधाय प्रतिष्ठितः सर्वत्राज्ञां करोति । तदेव ब्रह्म धीरा ब्रह्मातिरिकाभावज्ञानतयाऽभोहिता विज्ञाने नेहशेन निर्णयेन परिपश्यति ज्ञानन्ति । नमु की-हशं पश्यतीत्यत्राह । तेषां ब्रह्मज्ञानिनां तद्ब्रह्म आनन्दरूपं यथा नटकृतं श्रंगारादिरसभावं केवळं नानंदिवषयः अपि तु भयानकरीद्ररसभावोप्यानंददे। भवति तद्वत्दुःखादिष्विष सुखरूपं यत असृतं रोगात्मकं यमदूतकृतदुःखयुतमरणास्पृष्टं विभाति विशेषेणात्मभूतस्बरूपतया भासत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

26. He is mind—the propeller of the vital air of the body. He takes his seat in the heart and rules there. The wise see him with the ken of their intellect, as the embodiment of unending bliss.—Mundaka, 1. 2.

नजु चेत्सर्वत्र स एव नारायणस्तदा कथन्न दृश्यते तत्राह श्रुतिः। एव सर्वेषु भूतेषु गूढ़ात्मा न प्रकाशते॥ दृश्यते त्वम्यया बुद्भ्या सृक्ष्मया सृक्ष्मदर्शिभिः॥२७॥

(कठबङ्घी ३।१२।)

स्थूलदेहे दृष्टिर्येषां तैर्देहदृष्टिभिः एष प्रत्यक्षोऽयमातमा न प्रकाशते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादितृखपर्यन्तेषु देहेषु गृहातमा देहजवनिकया गृहो गुप्तः आतमास्वरूपं यस्य। च पुनः सूक्ष्मचैतन्ये दर्शनं दृष्टिर्येषां तैरचैतन्यदृष्टिभिः पुरुषेः एष प्रकाशस्वरूप आतमा दृश्यतेनुमीयते। कया अत्र्यया सात्यिक्या सूक्ष्मया बुद्ध्या धारखवत्या घिया पर्वतो विह्नमान् धूमवत्वादिति न्यायवत्। चेत्किश्चिद्ध्यो न विद्यते तदा जङ्स्वरूपा-देहादिवुद्ध्यताः सर्वे भावाः कथं चेष्टां कुर्युः तस्माचिद्वृषं ब्रह्मैवास्ति इत्यभिप्रायः॥२०॥

27. He lies hidden inside all objects and is not visible. Only by persons of powerful vision that can penetrate the minutest object can He be seen —Katha, 3. 12.

ननु देवाद्योपि कर्नृत्वादिप्रकृतयः स्वतंत्राः संति कथं सर्वं भावा जड़स्वभावा-स्तत्राह श्रुतिः ।

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्घावति पंचमः ॥२८॥

(तैत्तिरीय शदाश)

अस्मादितिपञ्चमी षष्टीविषयेऽस्य ब्रह्मणो भीषा भयेन सूर्यः उदेति प्रकाशते । अस्य भीषेन्द्रो वर्षति । अस्य भीषाग्निः प्रज्वलति । चेत्तं स्वतंत्राः स्युस्तदा स्वकीयपूर्णवलवत्वं कथं न प्रकारायेयुः। एवमेव पंचमा मृत्युर्यमास्य भीषेव संहर्त्तेति रोषः। अनेन ब्रह्मादिस्थावरांताः सकलपदार्थाः कंदुकवत्कीड़ा विषयाः। क्रीड़कस्तु स्वतन्त्रः स्वयमेकी नारायण इत्यभि-प्रायः॥ २८॥

28. Out of His fear does the wind blow; out of His fear does the Sun rise. Out of His fear does Indra (the raingod) send down rain. Out of His fear does fire emit heat; and out of His fear does Death—the fifth god—run (to carry out his commands.)—Taittirîya, 2. 8. 1.

Note —These gods are but the working agents of the Supreme Brahma. They perform their duties in perfect obedience.

इदानीं यतः सर्वगुणविशिष्टिश्चद्रूपः । स्वतंत्रीयमेकः श्रीनारायणस्तसात्तस्य शरणत्वमेव महानुपाय इत्याह ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वे वेदान्प्रहिणोति तस्मे ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुचुर्वे शरणमहं प्रपये ॥२६॥

यः श्रीनारायणः पूर्वसृष्टादे जलमध्यस्थस्वनाभिकमले ब्रह्माणं प्रजापतिम् विद्-धाति उत्पादितवान्। यो वै निश्चये तस्मै ब्रह्मणे वेदान् प्रहिणोति प्रतिपादितवान्। हर्षे तमेव श्रीभगवंतं नारायणदेवं कोडोपादानीत्पादकम् आत्मवुद्धिप्रकाशं आत्मिन स्वस्वक्षे जीवात्मिन स्वकीयोत्तमरहस्यस्थाने चैतन्यक्षेण तथैव बुद्धौ च धारणावत्यां सृक्ष्म-धियि च ज्ञानस्वक्षेण प्रकाशः प्रकाशते। तंशरणं शरणाई वै निश्चये मुमुक्षर्जीवोपाधितो मुक्तिमिच्छुरहम् अहंकारप्रकृतिजीवः प्रपद्ये शरणं वजामि अहंकारात्मिकी जीवोपाधिं संत्यन्य ग्रहमिप चिद्रूप प्रवेति निर्णीय तन्मयाभवामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

29. He who in the beginning (of the creation) begot Brahmâ, He who supplied him with the Vedas, That God do I resort to for refuge in my desire for liberation, He who manifests Himself before the mental vision of seers.—Swetâśwatara, 3. 12.

Note—The liberation which the devotee seeks is freedom from the condition of limitations. The finite (Jîva) desires to be merged into the infinite (Brahma.) The disappearance of the individual consciousness by the advent of the cosmic consciousness is the prayer of the seeker.

अतएव स भगवान्नारायणः सर्वभूतान्तरात्मास्तीत्याह श्रुतिः। भगवानपि विश्वात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥३०॥ भगवानिष अद्भुतैश्वर्थसंपन्नः विश्वातमा सोऽयं सर्वभूतांतरातमा श्रीनारायणः भृते भृते अनुदेहं व्यवस्थितस्तत्त्वविद्धिर्दृश्यते । कथिमत्यत्राह । एकधा चिद्रूपेण । बहुधा देवादिरूपेण । जलचन्द्रवत् । यथा सागरसरोवरनदीतडागकूपवाष्यादिजलाशयप्रति-बिंबिता बहुवश्चंद्राः संति परमार्थतस्तु बिंबरूपी चन्द्रमा एक एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

30. The Mighty—the Inner Spirit of the universe, dwells in each and every object—although one, He appears as many, like the moon on the surface of the water.

Note—Though the moon is one, yet he appears as many. Reflected in the expanse of the sea, it looks large, on the surface of the water in a small vessel looks small. So does Brahma—the One without a second—assume different forms.

तस्मान्नानाविधदाक्तिमत्वादपरिमेयगु खवते नमस्कार एव विधेय इत्याह श्रुतिः।

य एकोहि सर्वजनेषु नित्यं चरत्यशांतेषु सुशान्तरूपः ॥ प्राणात्मनांतर्वहिरंशुमालिरूपेण तस्मै सततं नमोस्तु ॥३१॥

य एको देवः श्रीमगवाचारायणः चन्तर्बेहिश्चाकाशयत् अशांतेषु जलप्रकृतिषु सर्व-जनेषु सकलकलेवरेषु सुशान्तरूपोतिनिश्चलस्वरूपो जीवादिदेहान् चेष्टते प्रकाशयति । कथिमत्यत्राह् चन्तः प्राचात्मना प्राणस्वरूपेण बहिश्चांशुमालिरूपेण सूर्योत्मना च तस्मै गुणातीताय ब्रह्मणे सततमनविच्छ्यं नमः ग्रहं प्रत्ययसमर्पणमस्तीत्यर्थः ॥३१॥

31. Let salutations be incessently offered to Him—the One—the Eternal—He the embodiment of peace moves among those that are wanting in peace—He who moves inside in the form of the vital air, and outside in the form of the sun.

Note —The commentator observes that the salutation of the wise devotee is the approaching the Lord with the prayer that his individuality be merged in that of the Lord.

इदानीमस्य ब्रह्मणस्तद्विद्यचमाहात्म्यमाह श्रुतिः।
एतदेवाचारं पुग्यमेतदेवाचारं परम् ॥
एतदेवाचारं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥३२॥
(मैत्रेयी ६।२।)

पतदेव पूर्वोक्तं अक्षरं अविनाशि स्वरूपं ब्रह्म पुण्यं पवित्रं यद्वा पुण्यस्यापि पुण्यकर्रः अथवा पुण्यफळदायकं । च पुन पतदेवाक्षरं परं सर्वोत्कृष्टमुपासनाविषयं । च पतदेवाक्षरं ब्रह्म ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्मेति बुद्भ्वा या ब्रह्मवेत्ता पुरुषः यत्फलं विषयं चेच्छति तस्य ब्रह्मज्ञ-स्य तत्फलं विषयश्च भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

32. He is indestructable. He is holy. He is the highest. By realizing Him—the Eternal one—the aspirant obtains what he desires.—Maitreyi, 6. 2.

पुनरिप तदेव हढयति।

सदानन्दं रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुर्यपापे विहाय परेव्यये सर्वमेकीकरोति ॥३३॥

सचानन्दश्च तत्सदानन्दं सच सत्यस्वरूपं च यत्सत्यतयाऽसत्यं जगदिप सत्य-चद्गाति ग्रानन्दश्च यदानन्दस्वरूपतया निरानन्दोपि देह ग्रानन्दयुता भवति। तत् रुक्मवर्णे प्रकाशस्वरूपं कर्तारं सकलविधि धातारं ईशं परमैश्वर्ययुतं पुरुषं पुरि देहाख्ये नगरे महाराजवद्संवर्द्धितम् ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणा वेदस्य योनिमृत्पत्तिकारणं तद्ब्रह्मये विद्वान्सपुण्यपापे पुण्यं च पुण्येन स्वर्गमाम्नुयादिति श्रुतिः। तस्मात्पुण्यमपि बंधकारणम् पापं च पापेन दुर्गतिमाप्यते इति श्रुतिः तस्मात्तदिप बंधनविषयं ते उमे विहाय संत्यज्य ग्रयये विनाशिनि परे स्क्ष्मतमे ब्रह्मणि सर्वे सकलं विश्वमेकीकरोति एकं क्रपं तन्मयं जानाति स्वात्मानं चेति शेषः। ३३॥

33. He is the Self-Existent—the Blissful—shining with the colour of gold. He is the Creator—the Lord. The Vedas have sprung from Him. The wise seeker who has realised Him as described above, shakes off his virtues and vices and identifies himself with the Universal.

पुनरिप ब्रह्मविवरणमाह श्रुतिः—

त्रचित्तं चित्तमध्यस्थमचित्यं गुह्यमुत्तमम् । तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् ॥ ३४ ॥

(मैत्रेयी ६। १६।)

ग्रचित्तं संकल्पविकल्परिहतं चित्तमध्यस्थं हृन्मध्ये उपविष्टम् ग्रचित्यं ग्रतपवा-परिमेयं गुद्धां गोप्यं समस्तालभ्यं उत्तमं सर्वेत्कृष्टम् । यहुकं भगवद्गीतासु ।

द्वाविमा पुरुषे। छोके क्षरक्वाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कृटस्थोक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परत्मामेत्युदाहृतः। यो छोकत्रयमाविश्य विभत्येव्यय ईश्वरः॥ तस्मात्क्षरमतीतोहमक्षराद्पि चेत्तमः। ग्रतोस्मि छोके वेदे च प्रथितः पुरुषेत्तमः॥ इति॥ त्रत्रवेव पुरुषेत्तमे ब्रह्मणि चित्तं शुद्धमनः निधायेत विमर्शतया प्रविशेत् विदुषेतिरीषः।

च पुनस्तव् ब्रह्म लिङ्गं चिह्नमात्रं तदिप निराश्रयं निराधारं निरंजनं अथवा लिंग्यमितिपाठः। लिङंग नानाविधैर्लिंगैलेक्षग्रैर्लंस्यमन्मेयमित्पर्थः ॥ ३४ ॥

Brahma does not think, though dwelling inside the seat of thinking. He is beyond comprehension—hidden (in His mystery). He is beyond us. Let us direct our minds to Him. He is without symbol not dependent on any one.— Maitrevi, 6. 19.

Note.—The commentary quotes Gîtâ, XV. 16, in support of the above and says:

तत्रैव पुरुषोत्तमे ब्रह्माि चित्तं शुद्धमनः विमर्शतया प्रविशेत

i.e., let the wise devotee merge his thoughts in the Supreme Being. तस्माव ब्रह्मण पव ब्रह्मैव भवतीत्याह श्रुतिः—

वहेश्र यचत्वलु विस्फुलिंगाः सूर्यान्मयूखाश्च तथेव तस्य । प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादत्युचरंतीह यथाक्रमेण ॥३४॥

(मैत्रेथी ६। २६।)

खलु निश्चये यथाग्नेश्च यद्यत् ये ये विस्फुलिङ्गा ग्रिशकणा जायंते तन्मयाश्च भवन्ति तथैव सूर्यान्मयुखा मरीचया जायंते तन्मयाश्च भवंति वै निश्चये एवमेव तसाद् ब्रह्मण इह संसारे यथाक्रमेण अनुक्रमम् प्राण्ड्चैतन्यात्मा जीवस्तदादीनि पंचविंशति तत्वानि अत्युचरंति उत्पद्यन्ते तन्मयानि च कनककुष्डलादिवत्सागरोर्मिवच भवंतीत्यर्थः ॥३५॥

As sparks emanate from fire, as rays emanate from the sun; so do the vital airs and other constituents emanate from Him and merge in Him.—Maitreyi, 6. 26.

Note.—It was stated in the preceding text that Brahma is निरायन i.e., He does not stand on any. In this text that declaration is supported by the statement that Brahma does not owe his existence to any other than himself-and the manifestations emanate from Himself and return to Him.

पुनरपि लक्ष्मणैरेतद्बद्धा वर्णयति श्रुतिः—

दिव्योद्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यंतरोद्यजः श्रप्रायोद्यमना । शुस्त्रोद्यत्तरात्परतरः परः ॥ ३६ ॥

(मुण्डक २ | १ | २ |)

दिव्यो निर्मलात्मा प्रकाशस्वरूपः अमृतेऽन्यप्राणिवत्कलेवररहितः पुरि देहे निवसमानः सपव बाह्याभ्यंतरः ग्रंतर्बेहिराकाशवित्तष्टमानः ग्रजा जन्मादिषङ्-विकाररहितः ग्रप्राया नाशरहितः ग्रमनाः संकल्पविकल्परहितः ग्रुप्तः निर्मलस्वकपः

सत्वरूपे वा च पुनः ग्रक्षरे। जीवात्परतरः उत्तमः पुरुषेत्तमः पर पतादृशः परमेश्वरे। त्तीत्यर्थः ॥ ३६॥

36. The Dweller in the body is heavenly (pure and self-luminous)—without any form—is inside and outside—unborn—un-dying—without mind. He is so fair (lustrous)—greater than the individual self (Jîva)—Mundaka, 2. 1. 2.

Note —The reading in the printed Upanisad is ग्रामाण.—The manuscript of shose texts has ग्रामाण and the commentary explains it by the words नागरिहत: श्रदात् पर: Compare Gita, XV. 18. He is पुरुषोत्तम

पतदेव क्षेयमित्याह श्रुतिः।

एतज्जानीथ सदसद्वरेग्यं परं विज्ञानायद्वरिष्ठं प्रजानाम् । यदिचमयदगुभ्योद्यगु च यस्मिछोका निहिता लोकिनश्च ॥३७॥ (मण्डक २।२।२।)

एतदेव पूर्वीक्तं ब्रह्म हे लेक इति शेषः जानीथ एतत्कथंभूतं सत् अस्तीत्यिप तदेव । पु० । असत् नास्तीत्यिप तदेव यद्वा सत् । सत्यमिप तदेव असत्यमिप तदेव । व पुनर्वरेण्यमुपासनायेग्यं अथवा सदसद्धरेण्यमित्येकं पदम् । सदसतां देवा-दितृणपर्यतानां प्राणिनां वरेण्यं याच्यं वरदायकं च पुनः विज्ञानाद् बुद्धेः परं या बुद्धेः परतस्तु स इति स्मृतेः । यद्ब्रह्म प्रज्ञानां सकलप्राणिनां मध्ये वरिष्ठं श्रेष्ठं यतः सकलप्राणिनां मायाशवलाः तत्तु मायारिहतं अतएव श्रेष्ठं तथेव यद्ब्रह्म अचिमत् वैश्वानरवद् ब्रह्मादिज्वालायुक्तम् । च पुनः अणुभ्योप्यणु सूक्ष्मतरं । च पुनः यस्मिन् ब्रह्माणि लोकाः पूर्वादये। निहिताः प्रतिष्ठिताः तथेव लेकिनश्च ब्रह्मादये। पे लेकपालाञ्च स्थिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

37 Know Him to be existent and non-existent, adorable, incomprehensible, beyond the reach of the intellect—lustrous—smaller than the small. In Him dwell the worlds and their inhabitants.—Mundaka, 2. 2. 2.

Note.—The commentary gives the alternative reading, व्यवद्वरण्यं, (adorable of all—good and bad—the Suras and the Asuras.)

पुनरपि तदेव वर्णयित श्रुतिः।

तदेतदत्तरं परंब्रह्म सप्राण्यस्तदवाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तहेयं सौम्य विद्धि ॥ ३८ ॥

(सुण्डक शशश)

यस्य ब्रह्मोग्रा निरामयनिर्विकारनिर्विकल्पनिराश्रयनिरंजननिरालम्बनिर्छपनिर्वयवा-

गृहिन्गु ग्रानिष्कलानंताभयाचित्याचलाच्युतार्तीद्रियामितापरानीशानीहाक्षयाव्ययेत्येतन्मा -हात्म्यमुपवर्णित्तम् तत्पदार्थे एतत्तत्त्वं पदार्थं ग्रस्ति तत्वमसीति श्रुतिः । चेत्पदार्थे त्वं पदार्थमेव तदा तत्पदार्थमपि विनाशविषयमेव नेत्याह, यतेाक्षरमविनाशि॥

अविनाशि तु तिहिक्कि येन सर्विमिदं ततम् । विनाशमय्ययस्यास्य न किश्चत्कर्तु मही-तीति श्रीभगवत्समृतेः । तस्यैव परंब्रह्मोति कथयित इदानीं तत्पदार्थं विवृत्णोति सः तद्ब्रह्म । प्राणश्चैतन्य जीवोप्यस्ति अनेन वुद्धिरिप श्राह्मा तद् ब्रह्म मनो भवित अनेन प्राणाद्योपि गृहांते । अथवा मन अतिवाहिको देहः । अनेनाधिभौतिको देहोपि गृह्मते अनेनैव पंचमहा-भूतान्यपि व्याख्यातानि । तदेतदेवेति सत्यं तदमृतं दिक्कालाद्यनविक्वनं तदेव वेद्यं क्षेयम् । अथवा वेदवाच्यं सीम्य शांतात्मन् शुद्धं मनः एतदेव विद्धि जानीहीत्यर्थः ॥३८॥

38. Know Him, O gentle disciple, to be the imperishable Supreme Being. He is the vital air; He is the living Jîva. He is beyond the reach of words and thought—(unthinkable, indescribable). He is the real. He is immortal. He is worth knowing.

Note.—The text of Mundaka 2. 2. 2, partly agrees with the above.

The commentary labours hard to show that the महावाक्य "तरवनि" (the great declaration, "Thou art that") has been explained in this text. The identity of "that" with "thou" is to be made out by the expressions used here. For instance, अखर, the indestructible, is the तत् (that). Compare अखर वस्त्री बह्त परमं

The word प्राथ points to the living self न्व (thou). By मनस् in the text is meant the आतिवाहिक देह (बूदन भरीर), the subtle body—that survives after the mortal remains are disposed of by cremation or burial.

पुनरच्येतदृहढयित श्रुतिः। यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिचमुत मनः सह प्राग्रेश्च सर्वैः । तमेवैकं जानीय स्नात्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैव सेतुः॥३६॥ (सण्डक रारासः)

यस्मिँदिचदूपे ब्रह्मणि द्यौः स्वर्लोकादिपंच सप्त वा लेकाः पृथिवी अतलादि सप्त पातालयुते। भूलोंकः अंतरिक्षं भुवे। लेकः। उत हर्षे। मनः शुद्धं अशुद्धं च सर्वैः प्राणिश्च सह अनेन जीवादिदेहान्ता गृहांते सकल विराड् यदाधारोस्तीत्यर्थः। हे लेकाः। एकं केवलं क्रमेव ब्रह्मैवात्मानं जानीथ अन्या वाच इतरान्सर्वधर्मान् विमुंचथाः विशेषेण सम्यङ्ग्जानेन एतेषां धर्माणां फलवांच्छां मा कुरत ॥ तदुक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतासु सर्वधर्मान् परित्यज्य मुंचश मामेकं शरणं वजेति। अत एष प्वामृतस्य मोक्षस्य अथवा ब्रह्मधान्नः सेतुः सुगमा मार्भः। एष निष्कंटकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिरित्युक्तेः। अग्रमेवाभिप्रायः॥ ३९॥ 39 In that Brahma abide the heavens, the earth, the firmament, the mind, and the vital airs Know Him to be the One—the Self. Dismiss all other talks. He is the bridge that leads to Immortality (the liberation from the conditioned to the unconditioned)—Mundaka, 2. 2. 5.

Note. - By heaven is meant the celestial regions. There are five or seven such celestial worlds.

The Earth has seven regions, Atala Sutala, Talâtala, Pâtâla, &c.. &c., The firmament is the Bhuvar-loka, the abode of the spirits of the dead before their rebirth on the earth or translation to heaven. By mind (in the text) is meant the mental world In short, the entire Virât (cosmos) stands on Him. The commentator cites Gîtâ, XVIII, 66 सर्वध्यान् परित्यस्य मामेकं भरण अस) as a parallel teaching to the words "अन्य बाचे विमुख्य in the text This verse of the Gîtâ is called परम मन्त—the final teaching of Śiîkriṣṇa to Arjuna and, through him, to mankind. This परम मन्त्र is also called मनित मार्ग—the path of refuge—the resignation of one's self to the Lord—absolutely.

Dismiss all wranglings, all speculations! Take to Him, and He will be your Saviour. This भक्ति पार्ग (the path of devotion) is reconcilable with the Vedantic teaching of तरवमि; for does not the merging of the Jîva in Brahma mean the renunciation of the lower self—its losing its individuality—in the cosmic Self.?

From the most ancient till the latest days, Hindu seekers after higher life have made their goal to be at one with the Supreme. Sikhism, which though considered as a protest against Hinduism, has also the identical teaching in their Granth Saheb. What is च्योति उपादि (Sukhumni)? It is the merging of the individual ray (the human soul) in the cosmic (the Supreme Sun.) That great Hindi poet, Tulsidâsa, notwithstanding his express devotion to Râma of the Râmâyana, soars at times to great heights of thought and gives out his inner aspiration, i.e., the wish to be lost in the Supreme—In his विगयपविका (his devotional hymns)*, Tulsidas not only inclines to the teaching of the Vedânta—the final goal of the soul being at one with Brahma,—but also to the चायावाद doctrine—the illusory character of the phenomenal world. In one of his hymus (Vinaya Patrika,—page 190. Indian Press Edition) occurs the following:—

म्रानन्द सिन्धु मध्य तव वासा । विनु जाने कत मरसि पियासा ॥ मृग भ्रम वारि सत्य जिय जानी । काहे तू मग्न भये। सुख मानी ॥

^{*}An excellent edition of this work has been published by the Indian Press of Allahabad with the very lucid paraphrase and explanatory notes and vocabulary of archaic and difficult words by Pandit Rameswar Bhatta of Agra, whose edition of Ramayana equally redounds to that Pandit's Hindi scholarship. The Hindi reading public is greatly indebted to this learned translator.

English tarnslation.—Thy abode is in the ocean of bliss. In thy ignorance why dost thou die suffering from thirst. Thou takest the mirage to be real! Why dost thou immerse thyself into it with a feeling of delight

Such ideas have before found expression in old Vedantic texts, and have been re-echoed by the modern saints of Hindusthan.

Identical also on this subject is also that great iconoclastic foe of Brahmanism Kabîr, who sang as follows —

पानी में-मीन पियासी। मेंको देखत देखत लागे हाँसी। नाभि-कमल में है कस्तूरी, खोजत फिरत मृग घासी रे॥ पूरण ब्रह्म सबे घट भीतर, दूँ ढत फिरत उदासी रे। आतम ज्ञान बिना नर भटके, क्या, मथुरा क्या काशी रे। कहे कबीर सुनो भाई सन्तो, सहजे मिले अविनाशी रे।

English translation — The fish is thirsty in his watery abode! !!.

I see the spectacle, and cannot help laughing

The musk has in his navel. But the muskdeer seeks every blade of grass outside (to find out the cause of the fragrance of the musk inside his own body).

The Omnipresent Brahma pervades every object (on this earth) but the seeker wanders far and wide in search of Him. Men lacking true knowledge of the whereabouts of the Deity wander hither and thither—sometimes to Mathura, sometimes to Kâsi

Says Kabir, hear O ye saints, the Eternal One can very easily be reached. The Vedantic ring in this hymn is very clear. The belief of the Mohammedan Sufis of India is too well-known to require dwelling upon.

पुनरपि तस्यैव महिमानं विवृशाति श्रुतिः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्येष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषः व्योम्न्यात्मा प्रतिष्टितः ॥ ४० ॥

(मुण्डक २।२।७।)

यः परमेश्वरः सर्वेशः सर्वे हर्याहर्यं विश्वं जानातीति सर्वेशः सर्वेविच सर्वप्रच्छ-जाप्रच्छन्न जगत् विंदति व्याप्तोतीति सर्वेविचास्ति यस्य ब्रह्मणा भृवि भूरित्युपलक्षणम् भूलेा-कादिचतुर्दराभुवनेषु एष प्रत्यक्षोयं महिमा स सर्वभूतान्तरात्मा प्रतिष्ठित उपविष्टो भवति । कुत्र दिव्ये शुद्धे ब्रह्मपुरे हृद्ये तत्रापि सन्योगन्याकारो हृद्याकारा इत्यर्थः ॥ ४० ॥

40. He is all-knowledge—all-pervading. His glory rises from the earth to the heavens. He resides in the celestial capital town of the heart—Mundaka, 2. 2. 7.

Note.—The attributive of अधानित is tautologous after संबंदि, unless we take the root, नित्, meaning to find.

Brahamapura is the figurative expression for the heart.

पुनरप्येतदेव विचारयति श्रुतिः।

हिरगमये पुरे केाशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् । तच्छुश्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ४१ ॥

(मुण्डक शशाश)

के। ब्रह्मा ईशः स्वामी यस्मिन्पुरे ब्रह्मपुरे हृद्ये ब्रह्मास्ति । हिरण्ये प्रकाशस्त्रक्षे शुद्धहृदये कथं भृतं विरजं रजस्तमागुणहीनं निष्कलं द्वैतापाधिरहितं शुभ्रम् । निर्मलं वा सत्वमयमस्ति तदेव ब्रह्म ज्योतिषां प्रकाशात्मनां सूर्यादीनां जीवादीनां वा ज्योतिः प्रकाशते । तत्प्रकाशनैव तत्सर्वं प्रकाशते । तत्किमित्यत्राह । यद्ब्रह्मात्मविदे विदुः जानंती-त्यर्थः ॥ ४१ ॥

41. In the golden city, whose Lord is Brahma, dwells He who is free from Rajas and Tamas. He is pure—shining—the light of lights. The wise know him.—Mundaka, 2. 2. 9.

Note.—The commentator derives कोचे from क (Brahma) + रंग (lord). कोचे पुरे means बहा पुरे :

The heart is the seat of God. Compare Gîtâ—18. 61—Brahma is the light of lights—Compare Gîtâ—15. 12.

पुनरप्येतदेव वर्णयति श्रुतिः।

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानदो भवते नातिवादी। श्रात्मकीड श्रात्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४२॥

(मण्डक ३।१।४।)

एष प्राणश्चैतन्यात्मा सर्वभूतेषु सर्वभूतेषु विभाति कीहराः भवते उत्पादिताय जीवाय विश्वानदे। श्वानप्रतिपादकः । नातिवादी अत्यन्तवक्ता आत्मकीडः सर्वभूतात्म-त्वादात्मनैवात्मनि कीडा यस्य। यथा कीडकोपि स्वयमेव कीडापि स्वयमेव कीडनीयो विषयोपि स्वयमेव अतप्रवात्मन्येव रितः द्वितीयाभावात् । कियावान् आत्मरितरिप सर्व-कर्ता एष सर्वभूतांतरात्मा ब्रह्मविदां वेदविदां वरिष्ठो वर्णनीय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

42. He is life—the animator of all living beings. He imparts knowledge. He does not wrangle much. He plays with himself—makes love to himself—He is the worker. He is the adored of all those who understand Him—Mundaka, 3. 1. 4.

नन्वेताहक्याणिविधिष्टं ब्रह्म लब्धुं क उपायः इत्यत आह । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । ग्रतः शरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यंति यतयः चीणदोषाः॥४३॥

एष स्वरूपप्रकाश ग्रात्मा सत्येन समदर्शनतया ऋतं च स्नृता वाणी सत्यं च समदर्शनमितिश्रुतेः लभ्यो लच्छुं शक्यः यतः पुरुषस्तदेव समतामाप्नुयाद्यदैवात्मानं सर्वत्र विज्ञानीयादितिभावः पुनः तपसा सर्वं ब्रह्मोतिनियमेन सम्यगतिशयतया श्रानेन विवेकेन । ब्रह्मचर्येण ब्रह्मार्पणमेवचर्या सर्वं कमे तेन । ग्रथवा ब्रह्मण एव चर्या चर्चातया ब्रह्मगोष्ठ्या च। ग्रथवा ब्रह्मण्येव चर्या गतिर्येषां ते संतः सत्संगमेनेत्यपरपर्यायः। कदैतत्कमे कार्यमित्यत ग्राह । नित्यं सदैव । ननु चेत्किश्चित्रेतानुपायान् कुर्वोत तदा किं जायते इत्यत्राह ग्रतः शरीरे शरीरांत एव हि निश्चये शुभ्रो निर्मेलः उथातिः प्रकाशश्चैतन्यं तन्मयिन्वदूपोस्ति यं यतयः सत्यादिमिरुपायेरहिनशं यत्नवंतः तैरेव क्षीणदेषाः क्षीणा नष्टा देषाः शत्रुमित्रस्वकीयपरकीयनानाविधभावदृष्टिग्रविचेकाहंकारासत्प्रलापासत्संगा येषांते पश्यंति जानंतीत्यिमप्रायः॥ ४३॥

43. Brahma is always attained by truth, by penance, by perfect knowledge, by *Brahamacharya*. Inside the body is the Dweller—the pure, lustreful One. The saints see Him—they who have controlled their passions—they who have freed themselves of their vices—Mundaka, 3. 1. 5.

Note.—Satya has been defined as having the meaning of viewing things impartially.

Brahmacharya, according to the commentary, is the renunciation of the fruits of services to God. It has also the meaning of all those who associate with men who constantly study the Vedas.

एतदेच हृढयति ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पंथा विततो देवयानः। येनाक्रमंत्यृषयो द्यासकामा यत्र तत्सत्यस्य परं निधानम्॥४४॥

(मुण्डक ३ । १ । ६।)

सत्यमित्युपलक्षणम् सत्यादिकं समदर्शनाद्युपायकदंवकं जयित सर्वोत्कृप्रत्वेन वर्तते नामृतं पतद्वैपरीत्यं सत्यादिना देवयानः देवस्य ब्रह्मणः स्थानं यानं गम्यं यत्र स देवयानः पंथा मार्गो वितता विस्तृता भवित । हि निश्चये । येन मार्गेण ग्राप्तकामा निष्कामाः संत-ऋषया देवज्ञाः ब्रह्मज्ञानिनः ग्राक्रमंत्यदंति गच्छंतीत्यर्थः ॥ उक्तं च गीतायां-ग्रापूर्यमाणमः चलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविश्तंति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविश्तंति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न

कामकामीति ॥ यत्र मार्गे सत्यस्य सत्याद्युपायद्वंदस्य परं निधानं परमकारणम् तत्प्रसिद्धं ब्रह्मवरीवर्ति ॥४४॥

44. Truth alone triumphs, not falsehood. Truth leads to the path of Brahma. By that path do seers walk—they who have attained all their desires. Through that path lies the seat of Brahma.—Mundaka, 3. 1. 6.

Compare Gîtâ II, 10 7

ग्रपि चैतस्मिन्नुपायवर्गे एष एव महानुपाय इत्याह ॥

यच किंचिद्राजादिकं दृश्यते यच किंचिदिन्द्रादिकं श्रूयते । तत्सर्वं श्रंतर्विहर्व्याप्येको नारायणः स्थितः ॥ ४५ ॥

सकले जनेनासिन् जगित हरयमाने विश्वं यच किंचिद्राजादिकं हरयते यच किंचि-दिंद्रादिकं श्रूयते तत्सर्वमंतर्बिहर्व्याप्यैको नारायणः स्थितो भवतीति शास्त्रनिष्पन्नोतिसमी-चीनापाय इत्यर्थः ॥४५॥

45. All the sovereigns of empires that are seen on the Earth; and all the rulers of heavens, Indra and others, such as are heard—all are pervaded, both inside and outside, by Nârâyaṇa.

नन्वस्य श्रीनारायणस्य स्वरूपं किमित्यत्राह ॥ यतो वाचो निवर्त्तते श्रप्राप्य मनसा सह । र्ष्यानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन ॥ ४६ ॥

(तैत्तीरिय २ । ४ । १ । २ । १ । १ ।)

यतो यसादानन्दस्वरूपाद्वाचे। ब्रह्मादीनां वाण्ये। निवर्त्तते वक्तुं न शक्तुवंति मनसां सह ब्रह्मादीनामिष मनो न विमर्शयितुं शक्तोति किं कृत्वा अप्राप्याज्ञात्वा चेश्नानं तेषां स्यात्, तदा विमर्शनवचनविषयं किं न स्यात्। विन्नातारमरे केन विज्ञानीयादिति श्रुतिः तस्याद् ब्रह्माणस्तदानन्दमानन्दस्वरूपं ग्रानन्दो वै ब्रह्मोति श्रुतिः। यो विद्वान्न तुमायकः (ज्ञानुमापको वा पाठः) स कुतश्च नरकादिभ्यो भूतादिभ्यश्च न विभेति भयं न विद्याति द्वितीयाहै भयं भवतीति श्रुतेः द्वितीयामासतो न भीत्यवकाश इत्यर्थः॥ ४६॥

46. Words fail to describe Him; the mind fails to apprehend him. He who knows Him to be full of bliss, has no fear from any one.—Taittiriya, 2. 4. 1. and 2. 6. 1.

Note.—Brahma has been described as Bliss. आन्दो वे अस.

If one desires bliss, let him reach the fountainhead of bliss viz., Brahma, आनन्दो वे बहा द्वितीयाह वे भय भवति. Fear arises from one who is other than self. The sage who sees Brahma in every object around him, ie., who sees no other entity than Brahma, can have no fear. He cannot be afraid of himself.

नतु श्रीभगवद्धाम यद्वदंति तत्कीहरामित्यत्र ग्राह ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति । यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥४७॥

(कठवल्ली १।२।१४।)

सर्वे वेदा यस्य ब्रह्मणः पदं धाम ग्रामनंति प्रशंसित सर्वाणि तपांसि च मासोप-वासचांद्रायणादया नियमा यद्धाम वदंति यिक्तमित्ता भवंति यद्धामेश्वंतः पुरुषाः ब्रह्मचर्ये ब्रह्मचर्यादिकानाश्रमांद्रचरंति धारयंति तद्धाम हे छे।का इति शेषः।संग्रहेण संक्षेपेण व्यक्तिम कथ्यामि॥ ४७॥

47. All the Vedas sing the praises of that place; all penances are undergone for the attainment of that place. Men observe the ordinances of Brahmanical life to reach that place. That place do I tell you in brief.—Katha. 1. 2.15.

तदेव स्तातीत्याह।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४८॥

(कठवल्ली १।२। १७।)

एतदालम्बनं धाम श्रेष्ठं एतदालम्बनं धाम परं परात्परम् एतदालम्बनं धाम ज्ञात्वा श्रविनाशि ब्रह्मस्वरूपं निर्धीय पुरुषस्तस्मिन् ब्रह्मलोके ब्रह्मधाम्न्येव महीयते पूज्यते इत्यर्थः॥ ४८॥

48. That refuge is best; that refuge is the highest. Having attained that refuge, he is honoured in Brahma-loka (the world of Brahma.—Katha, 1. 2. 17.

पुनरपि तस्य ब्रह्मणा दुईंयत्वं वर्णयति श्रुतिः ।

श्रासीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । कस्तं सदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमईति ॥४६॥

(कठवछी १।२।२०।)

यः परमेश्वर आसीनः स्वस्वरूपब्रह्मघास्नोपरि निविष्टः दूरं वजित सर्वे दृश्या-दृश्यं स्वनगरे सिंहासनोपरि निविष्टो महाराजः सकळपृथिवीवृत्तांतमिव व्याम्नोति जानाती-स्वपरपर्यायः। च पुनः यत्र शयानः सुप्तः सर्वता याति जागिति सर्वे पश्यित श्र्णातीत्यर्थः। तं परमेश्वरं कथंभूतं सदामदम् सदैव मिद्रोन्मत्तवन्मदः स्वस्वरूपमग्नत्वं यस्य तं सदैवोन्मत्तस्वभावम् । यद्वा सदामदम् । सदैवाभिमानशून्यं । नतु उन्मत्ततापवनवलेन वा भूतप्रवेशेन ग्रथवा मिद्ररापानेन तत्र तस्य केनेान्मत्तत्वं जातमित्यत्राह । देवकीडकं यतस्तस्य सदोन्मत्तत्वं सावधानं न तु विक्षितं। एताहशं ब्रह्म मदन्या ब्रह्मण इतरो ज्ञातुं निर्णतुमहीतं योग्यो भवति न कश्चनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

49. Sitting he travels far. Lying, he reaches all places. Who else than I can know such a Deity—ever intoxicated with Bliss?—Katha, 1. 2. 20.

कश्चिदेतद्वेत्ता स्यात्सोपि इतार्थो भवेदिसाह श्रुतिः । त्रशरीरं शरीरेषु त्रमवस्थेष्ववस्थितम् । महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचिति ॥५०॥

(कठवल्ली १।२। २१।)

ग्रहारीरं श्रन्यप्राणिवत् हारीरं न यस्य तम् श्रनवस्थेषु श्रनित्येषु श्रथवा श्रवस्था जाश्रत्स्वप्रसुषुत्रत्यां रूपाण्येषां यतः एता श्रवस्थाहिचद्रूपदुद्श्युद्भवाः देहास्तु जड्स्वरूपा ताहरोषु हारीरेष्ववस्थितं तिष्ठंतं । श्रथवा श्रहारीरमवस्थितं देहाभिमानरिहतं यतः महांतं महद्रूपतया स्वय्पदार्थेषु देहेषु कदाभिमानत्वं न स्यात् यतस्तं विभुं सर्वेव्यापकं तमेव सर्वभूतात्मानं मत्वा धीर पताहक् परमेश्वरक्षो न शोचित शोकमोहाविष्टो न भवतीत्यभित्रायः ॥ ५०॥

50. He who has no (physical) body (like ordinary men) and he who dwells in bodies that will die, is great. He pervades all objects. The wise, who know him to be as described above, are not affected by grief.—Katha, 1. 2. 20.

एतदेव हङ्यति।

त्रशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगंधवच्च यत्। श्रनाचनन्तं महतः परंध्रुवं निचाय्य तं मृत्युसुखात्त्रसुच्यते ॥५१॥

(कठवछी १।३।१४।)

यदशब्दशब्दरहितं वाण्यभावात् यता नीरूपस्य वाणी कृतः। च पुनः ग्रस्पर्शे स्पर्शविहीनं रूपाभावात् यताऽरूपं रूपशून्यं। ग्रतपवाव्ययम् जन्माभावात्। तथाऽरसं रस ग्रानन्दः। यदानन्दस्वरूपाद्विषयानंदस्तुच्छ एव। तस्मात् नित्यमगंधवत् गंधा वासना तया हीनं ग्रनादि ग्रकारणं ग्रनंतमंतहीनं महतः परं स्थूलस्वरूपाद्विरजः परं वा देहादि-कात्परं। भ्रुवं सनातनम् तं। तत् एताहशं ब्रह्म निचाय्य निकीर्य पुरुषा मृत्युमुखात् संसारात्रमुच्यते मुक्तः स्यादित्यर्थः॥ ५१॥

51. He is beyond sound, beyond touch, beyond colour. He does not waste.—He is Eternal,—He is Bliss. He has no desires. He has no beginning, no end. He is greater than the great. A man who understands Brahma (as described above) is saved from the jaws of Death.—Kaṭha, 1. 3. 15.

इदानीं निर्णयापायमाह ।

श्रंगुष्टमात्रःपुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सिन्नविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेतमुंजादिवेषीकां धेर्येण तं विद्यात्॥४२॥

(कठ शहावणा)

ग्रगुंष्ठमात्रपरिमाणः ग्रथवा ग्रंगानि उषित्वा व्याप्य तिष्ठति मात्राभिः कलाभिर्यः सः पुरुषः परमेश्वरः कथंमूतः ग्रंतरात्मा ग्रन्तद्धाममध्ये ग्रात्मा स्वरूपं यस्य। यः सर्वजनानां समस्तलेकानां हृदये हृदयाकाशे सिन्नविष्टः। तं श्रीनारायणं स्वाच्छरीरात्स्वकीयशरीरात् प्रवृहेत पृथक्कुर्यात् जानीयात्। कसादिव मुंजात् इषीकां मुंजतृणगुलिकामिव। केन धैर्येण सात्विक्या धृत्या। उक्तं च भगवद्गीतासु। धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियिक्तयाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकीति। तमेताहशं नारायणं विद्याज्ञा नीयात् यदैव पुरुषे। देह व्यतिरिक्तमात्मानं जानीयात्तदैवायमात्मा निर्णेयः स्यादिति भावः॥ ५२॥

52. The dweller in the body is of the size of the thumb. He is the Inner Spirit. He has always his seat in the heart of men. The seeker should separate Him from the body diligently and patiently, as one separates the reed from the munja grass—Katha, 1. 6 17.

Note —No statement of actual size is meant by speaking of the Inner Spirit as having of the size of the thumb. It simply means He is a subtle substance.

Here the spirit is described as hidden by the covering of the physical body, as the arrow reed is enclosed in the $Mu\tilde{n}ja$ grass. And, as the latter is separated from its covering, so should the spirit be sifted from the material vesture which covers and hides it.

Elsewhere the spirit is described as being concealed in the body, as butter lies hidden in milk. He is to be churned out. He is like the oil in the *Til* seed. He has to be expressed. The art of uncovering Him and churning Him and expressing Him is taught in the Vedânta, the Yoga and Bhakti Sastras. He is to be evolved by constant application of the mind to Him.

नतु यदलक्ष्यमतर्क्यमरूपं निरंजनं तत्केनातुमीयते इत्यतुमानलक्षणमाह श्रुतिः। यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥५३॥

(केन शंश)

यद्ब्रह्म वाचानभ्युदितं अवाच्यं । येन ब्रह्मणा वागभ्युद्यते वक्ति । तदेव ब्रह्म हे चित्तेतिशेषः त्वं विद्धि जानीहि । नेदं साकारं देवादिकम् । साकारमनृतं विद्धि निराकारं तु निश्चलमिति स्मृतेः । एतत्किमित्यत्राह । न यदिदं साकारं देवादिकम्पासते ॥५३॥

53. He who is inexpressible by speech, He by whose power speech is utterable, know Him Brahma. He is not what is (ordinarily) adored.—Kena, 1 4.

Note.—The material forms that are worshipped as symbols of the Deity are not to be considered as the real Brahma.

पुनरप्येतदेवाह।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५४॥

(केन शश)

यद् ब्रह्म मनसा न मनुते न विमृश्यते । येन ब्रह्मणा मनोमतं विमशेयुतं तत्त्वविद ब्राहुः तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि जानीहि नेदमेतत् । यत्तिकं । यदिदं विश्वमयमुपासते ॥५४॥

54. That which the mind cannot comprehend, He who gives the power of reflection to the mind know Him to be Brahma and not this (the material symbol) that people adore.—Kena, 1.5.

पुनरप्येतदेव वृशाति।

थचचुषा न पश्यति येन चचूंषि पश्यंति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४४॥

(केन शहा)

यद्ब्रह्म चक्षुषा न पश्यते दृश्यते । येन ब्रह्मणा चक्ष्रं पि नयनानि पश्यंति तदेव ब्रह्म शेषं पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

55. That which the eye does not see, He by whose power the eye can see, know him to be Brahma, not this which people adore.—Kena, 1. 6.

पुनरप्येतदेव वक्ति।

यत्त्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५६॥

(केन १। म।)

यद् ब्रह्म प्राणेन न प्राणिति चेष्टते येन ब्रह्मणा प्राणः प्राणीयते चेष्टते तदेव शेषं पूर्वेवत् ॥५६॥

56. That which does not breathe with the vital air but He by whose power the vital air gets its activities, know Him to be Brahma, and not this that people worship.—Kena, 1.8.

अथैताहरां ब्रह्म ये जानंति ते कृतार्था इत्याह ।

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चत्तुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्छतो य एतिद्वदुरमृतास्ते भवंति॥५७॥

(कठ १।६।६।) (स्वेताश्वतर ४।२०।)

अस्य ब्रह्मणो रूपं कस्यचित्संहरो दर्शनाय न तिष्ठति अस्ति । पतदेव प्रकाशयित । कद्यन पुरुष एनं ब्रह्म चक्षुषा न पर्यित । स पुरुषः कथंभूतः हदा प्राणेन हत्प्राणयोः परस्परं संबंधात् मनीषा मनीषया बुद्ध्या नाना ज्ञानेन तथैव मनसा संकल्पविकल्पाभ्यां च अभिक्लिसो निव्चित आवृतः । तस्मादीहरां य पतद् ब्रह्म विदुर्जानंति ते अमृता जन्ममरणरिहता भवंतीत्यर्थः ॥ ५७॥

57. His form is not visible. No one sees Him. He is composed of the heart, the mind, and, intellect. They who know Him as such, do not become subject to death.—Katha, 1. 6. 9.

Note —The commentary explains अभिक्र्म by the word निश्चित Brahma has no material form to be perceived by the senses. He can only be thought of as constituted of इंद् माच मनीया (निश्वयात्मञ्जबृद्धि) बानस् (सङ्कल्प विकल्पात्मक).

नजु चेत्तद् ब्रह्म जन्ममरणादिहीनं तदा तस्य कथं तत्परतत्रंत्विमत्याह ।

एषो हि देवः प्रदिशोनु सर्वाः पूर्वोहजातः सतु गर्भेश्चन्तः । स विजायमानः स जनिष्यमागाः प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति विष्ठतो-मुखः ॥४⊏॥

(महा नारायस २।९।)

हि निश्चये एप प्रकाशस्वरूपः स्वतंत्रोस्ति । कथंभूतः देवः स्वकीडया नटवत्क्-

चिजायते कचिन्न म्रियते कचिव् व्यवहरित कचिद्राजा कचिद्रनुचरः कचिद्रनी कचिद्रिरो जायते । तस्मात्मुत एव स्वयं कीड़ावशतया पूर्वः पूर्वः हि निश्चये जातः उत्पन्नः । तद्नु तस्येच्छ्या सर्वा दिशश्च प्रदिशश्चोपदिशश्च जाताः स एव सर्व यंतर्गभे । गर्भान्तर्वतेते । स एव विजायमाना जन्मरतः तथैव स एव जनिष्यमाणो । जन्मेच्छुः एवं स एव प्रत्यङ्मुखो बहिनिष्क्रमणसंमुखः स एव विष्ठतोमुखः गर्भजालावृतवक्त्रस्तिष्ठति स्वयमेव सर्वत्र सर्वरूपतया कीडतीति भावः ॥ ५८ ॥

58. Verily, this Shining One creates the quarters and the sub-quarters. He appears to be born, sometimes inside the womb, sometimes on the point of coming out of the womb with his face bulging out—sometimes covered by the membranous coat.—Mahânârâyaṇa. 2. 1.

Note.—The commentator derives ইব from হিবু, to act like an actor. The Deity is described to act like an actor in his various parts, sometimes as a fectus in the womb, sometimes as a child delivered from the womb, and so on. His manifestations are numberless

पुनरप्येतदेव व्याचष्टे।

परीत्य लोकान् परीत्य भृतान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजऋतस्यात्मनात्मानमभिसंवभृव ॥५६॥

(महा नारायण २।७।)

परीत्य परित इत्य गत्वा व्यापकीभूय छोकान् चतुर्दशभुवनानि तथैव परीत्य व्याप्य भूतानि सकळजनान् परीत्य व्याप्य सर्वा दिशस्च विदिशस्च प्रजापितः प्रजानां सकळचरा-चरभूतानां पितः पाळकः श्रीनारायणः कः ऋतस्य सत्यस्य पांचभातिकस्य विश्वस्य प्रथमजः प्रथमं जातः ग्रादिकारणं। ग्रात्मना स्वरूपेण हेतुभूतेन ग्रात्मनश्च स्वरूपं ग्राभि-संबभूव ग्राभितेतिबहिः संभावितवान् समस्तस्थावरजंगमात्मकं स्वस्वरूपं जगत् स्वयमे-चोत्पाद्य स्वयमि प्रविष्ठवानिति भावः तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः॥ ५९॥

59. Pervading all the worlds, pervading all objects, pervading all quarters (north, south, east and west) and subquarters (north-east, north-west, south-east and south-west), the Lord of creation, the First Cause, manifested Himself.—Mahânârâyaṇa. 2 7.

ननुभिन्नप्रकृतिषु क्षेत्रेषु आत्मने।पि भिन्नाः स्युर्नेत्याह श्रुतिः । एक एवात्मा मंत्रवयो जाग्रत्स्वप्तसुषुप्तिषु । स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जनम न विद्यते ॥६०॥

(ब्रह्मविन्दुः ११।)

एक एवातमा जाप्रत्स्वप्तसुषुप्तिषु मंतव्यो श्रेयः तत्र स एवैक ग्रातमैतिसमन्न स्थानये मिश्रितो बद्धो जन्ममृत्युयोग्यो भवति स्थानत्रयाद्भृभु वः स्वः स्वरूपा- त्रिगुणमयाद्वस्थात्रितयाद्व्यतीतस्य पारंगतस्य तूर्यावस्थायिनः पुरुषस्य पुनर्जन्म न विद्यते नित्यमुक्तो ब्रह्मस्वरूप एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

60. Verily, know the Self as one in all conditions of wakefulness, dreams and sound sleep. He is beyond the regions of the Earth, the firmament, and the heavens. The man who has realised that Brahma is above all conditioned states is not subject to repeated births. Brahma-Vindu.—11.

ननु तत्त्वविद्स्तद्ब्द्धा निरंजनमिति कथयंति तत्र यिकंचिद्धस्तुस्यात् तत्तु इवेतले।हितपीतकृष्णरक्तं स्यादेव अतस्तत्रास्तु मीयते ब्रह्मेत्याकाशपुष्पवच्छशश्यङ्गवच षचनवैदग्न्यमेव स्यात् नेत्त्याह श्रुतिः।

वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागशः। तस्य भागस्य भागार्द्धं तत् ज्ञेयं च निरंजनम् ॥ ६१ ॥

वालस्य केशस्यात्रं शिरः तस्य लक्षसंख्याका भागा विधेयाः तत्रैकी भागे प्राह्य-स्तस्य भागस्यांशस्य भागा भागशः बहवा भागाः खख्डाः कार्याः तेष्वेका भागो प्राह्यः तस्यापि भागद्वयं कार्यं तस्यापि भागार्द्धं कार्यम् तत्र यदेकं भागार्द्धं तद्भागार्द्धपरिमाखं निरंजनाक्यं ब्रह्म विद्वद्भित्रें स्वयाप्यस्यैतादृशं सूक्ष्मत्वं स्यात् तस्य इवेतपीतादि-रागता कथं श्रेया तस्माद्वेदाः वेदशाश्च ब्रह्मणा निरंजनिमति वंदित तस्मादन्यन्नास्ती त्यभिष्रायः॥ ६१॥

61. Divide the point at the end of a hair into a hundred thousand parts and continue dividing the part into further halves. So small is Brahma.—Svetâ. 5. 9.

Note—Brahma is called *Niranjana*, because he is not coloured (affected) by the condition of the phenomenal world. Though described so minute as smaller than a hundred thousandth part of a hair's ending point, yet it is also described elsewhere as of the largest size, pervading the whole universe and immanent in every object.

नन्वीहक् स्क्ष्मतरं वस्तु ब्रह्म तदा तस्य सर्वव्यापकत्वपर्याप्तिः कथिमत्यत्राहः । तिलान्ने तु यथा तेलं पुष्पे गंधिमवार्पितम् । पुरुषस्य शरीरे तु स बाह्याभ्यंतरे स्थितः ॥ ६२ ॥ (ध्यानविन्दु ७ ।) तिलाभिधानेऽन्ने यथा तैलं सर्वव्यापकं वर्तते यथा पुष्पे गंधमपितं सर्वव्यापक-तया स्थितं तथैव पुरुषस्य वैराजस्य पुरुषस्य शरीरे विराडिभधाने ब्रह्माण्डे स निरंज-नाख्या नारायणो बाह्माभ्यंतरे ग्रंतर्वेहिश्च व्यापको भूत्वा स्थितः तस्मादलक्ष्यमाहा-त्म्यमेव ब्रह्मोति भावः ॥ ६३ ॥

62. Just as oil exists in the *Til* (sesame) seed, just as smell in flowers, so Brahma pervades throughout the cosmos inside and outside.—Dhyânavindu. 7.

पुन्त्येतदेव दृढ्यित श्रुतिद्वयम् । पुष्पमध्ये यथा गंधं पयोमध्ये यथा घृतम् । तिलमध्ये यथा तैलं पाषागोष्टिवव कांचनम् ॥ ६३ ॥

(ध्यानविन्दु १।)

यथा प्रयोमध्ये क्षीरमध्ये घृतं व्यापकं भवति यथा तिलमध्ये तैलं य्या पाषागेषु शैलचूर्णेषु काञ्चनं व्यापकं भवति ग्रथवा पाषागेषु ले।हृहषत्सु कांचनं धातुर्लोह-मित्यर्थः॥ ६३॥

63. Just as fragrance pervades the flower, just as butter permeates the milk, just as oil pervades the sesame seed and just as gold permeates the reef of gold.—Dhyânavindu. 5.

एवं सर्वाणि भूतानि मणिः सूत्र इवात्मनि । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६४॥

(ध्यानविन्दु ६।)

ब्रह्मप्रोतानि भवन्ति यथा मार्गणां सूत्रं व्यापकं भवति एवमेव समस्तेषु स्थूलस्क्षेषु भूतेषु ब्रह्म सर्वव्यापकं भवति एवंविधब्रह्म ज्ञानेन ब्रह्मवित्सर्वभूतांतरात्मा ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मांगि स्थितो ब्रह्मेव भवति स्थिरबुद्धिनि श्वलधीः ग्रतप्वासंमूढ़ोऽमोहरहित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

64. Just as the bads of a necklace are strung into the thread, so are all objects strung in the $\hat{A}tm\hat{a}$. The man who has a stable mind and is free from delusions, realises Brahma and abides in Him (i.e., attains to the condition of Brahma) Dhyânavindu.—6.

पुनरप्येतदेव व्याख्यायते।

वृत्तं तु सकलं विद्यात् छाया तस्यैव निष्कला । सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ६५ ॥

(ध्यानविन्दु = ।)

वृक्षं सकलासिंहतं विद्याज्जानीयात् तस्य वृक्षस्य छाया निष्कला तत्र वृक्षं तु मूलशाखापशाखापत्रपुष्पफलत्वयसादिभिवेह्विधं छाया त्वैकेव च पुनः वृक्षनेत्रविषयं छाया तु न तथा तस्माद् वृक्षच्छाययोः सकलनिष्कलत्वमुक्तम् तत्र सकले निष्कले च भावे सर्वेत्रैवात्मा श्रीनारायणो व्यवस्थितः प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

65. The tree has its parts, but its shadow is without parts. The Atmâ has the condition of both Sakala and Niṣ-kala (with parts and without parts).—Dhyânavindu. 8.

Note —The term क्ला (kalâ) is used with reference to the digits of the moon, which is supposed to possess sixteen kalâs.

The waxing and waning of the moon is due to the gain or loss of its kalâs.

The tree has its roots, trunk, branches, leaves, flowers and fruits, All are its kalâ. Therefore the tree is sakala (i.e having kalâ). Not so its shadow.

Brahma however, has the double nature of being both sakala and niskala.

Well, there may not be many Âtmâs, but you must concede that there may be at least two. To this the following is the answer:

नजु बहव ग्रात्माना मा भवंतु परंतु द्वावात्मानी सत्यतया वर्त्ते इत्यवाह श्रुतिः। द्वा सुपर्गो स्युजौ सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरेकं पिष्पलं स्वादत्त्यन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति॥६६॥

(मुण्डक ३।९।९ । श्वेताश्वतर ४।६।)

द्वी उमी सुपर्णी पक्षिणी सुपर्णाविति वृक्षापेक्षयोक्तम् परमार्थतस्तु जीवातमा परमात्मानो सयुजी सदा संयुक्ती सखाया परस्पराविरीधिनी समानं सामान्यतया तिष्ठन्ती अथवा समानं सहमानेन तज्ञैकरच मानेन देहोहमिति ज्ञानेन अन्यरचामानेन नाहं देह इति मानेन युक्ती वृक्षं वृक्षते न परयित इति वृक्षः तं तस्मात्देहस्य वृक्षसमानता वर्णिता। उक्तं च गीतासु अर्ध्वमूलमधः शाखमरवत्थं प्राहुरव्ययम्। छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्। परिषस्वजाते आलिंगितवंती तयार्जीवातमपरमात्मना मध्यादेकी जीवातमा पिण्पलं अर्घवत्थे न श्वस्तिष्ठतीत्यरवत्थं देहं इति यः स्वादुरसपूर्वकं अतीन्द्रियद्वारा भुनिक अन्यो द्वितीयः परमात्मा अनक्षन् भोगमकुर्वाणः अभिचाकशीति सिन्निधानतया तिष्ठति तत्रेतयेगंगागंगाजलवन्नामतपव द्वित्वम् न तु परमार्थं वस्तुतस्तु द्वावेव चिद्व्पी तत्र चैतन्यमेकमेव तस्माचिद्व्पतया नामतप्व तयोर्भेदः वस्तुतस्त्वेकमेव ब्रह्मित भावः॥ ६६॥

66. There are two birds with beautiful plumage, who are associated with each other as friends. They roost on the same tree. One eats the sweet fruits of the fig tree; but the

other abstains from eating, and looks on —Mundaka, 3-1-1. Swetaswâtara.—4 6.

Note.—The commentator plays on the word रुवान. Samâna means ordinarily equal, common, i.e. the same. But it has also the sense of possessing नान, i.e., egotism—the sense of one's individuality. The jîva has this sense. But Brahma is five from it. The jîva, therefore, partakes the fruits of its individual existence. Not so Brahma. This is the only difference between the two. Consciousness, intelligence (चैतन्य) is the common property of both.

इदानीं पूर्वश्रुतिवदात्मद्वयनिषेधिन्युत्तरा श्रुतिइच।

म्रजामेकां लोहितशुक्ककृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः । म्रजो ह्येषोऽजुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो-न्यः ॥ ६७ ॥

(स्वेताश्वतर ४।४।)

ग्रजां जन्मशून्यां म्रांतिमात्रामेव मायां एकामहितीयां लेहितगुक्तश्रूष्णां रज्ञःसत्वतमे। प्रतः वेतश्यामवर्णा बह्नीः प्रजाः नानाविधाः नानावर्णः नानाप्रकृतिः पृष्टिजनयंतीमृत्याद्यंती कार्यकारणकृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते इति कृष्णसरणात् कथं भूताः प्रजाः स्वरूपास्तद्रूपा यथा तस्याक्षिगुणत्वं तथैय प्रजाप्युत्पादिता तत्र पूर्वोक्त जीवात्मपरमात्ममध्यात् हि निश्चये एका जीवात्मा ग्रजः चिद्रूपत्वाज्ञन्मादिषड्विकाररहितः न जायते म्रियते वा कदाचिदिति श्रीभगवत्स्मृतेः एनां त्रिगुणमयीं मायां। देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति श्रीकृष्णसरणात् । ग्रजु च तत्परो भूत्वा ज्ञुषमाणः सेवमानः पुरुषः सुखदुःखानां भोकृत्वे हेतुरुच्यते इतिकृष्णसरणात् ग्रथ पूर्वोक्तः परमात्मा ग्रजो जन्मादिशून्यिश्चनमयत्वात् एनामसद्रूपिणीं भुक्तभोगां प्रथमेन जीवात्मनोच्छिष्टीकृतां वेश्यामिव जहाति त्यजति यद्यपि परमात्मा मोहिनीं मायामिंद्रजालवद् हृष्ट्वा मायासवल-जीवमावत्वं प्राप्नोति न्यूनाऽपि स्वविमर्शतयैकातमस्वस्वमावं प्राप्त इत्यर्थः ॥६९॥

67. The unborn Purusa (Dweller in the body) consorts with the unborn tri-coloured Prakritî, constituted of the three Gunus—Satwa, Rajas and Tamus. Many are the off-springs begotten of this intercourse resembling one another. The unborn (Purusa) lies with her, the unborn (Prakriti,) but renounces her after enjoyment of his intercourse with her—Swetâśwatara, 4. 5.

Note—This text has a double meaning. Ajà means a he-goat, ajà a she-goat. The attributives, red, white and black, have been purposely used to denote the three gunas, Rajas, Satua and Tamas. Nature cannot evolve but by union with spirit. This is the pith of the Sâmkhya system of philosophy.

This is not the only instance of the use of indelicate analogies in theological and philosophical literature.

The Hatha-Pradî-pikâ, a well known treatise on Yoga, has the following:-

(व) गङ्गा यमुनयार्मध्ये बालरण्डा तपस्विनी। बलात्कारेण गृह्णीयात् तिह्रिष्णाः परमं पदम्॥ इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गळा यमुना नदी। इड़ा पिङ्गलयोभध्ये बालरण्डा च कुण्डली॥ (b) गोमांसं भक्षयेद् यस्तु पीत्वाम्रवाहणीचा। कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः॥ गोद्याब्देनोदिता जिह्वा तत् प्रवेशो हि तालुनि। गोमांसमक्षणं तत्तु महापातकनाशनम्॥ जिह्वाप्रवेशसम्भूतबिह्ननोत्पादितः खलु। चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवाहणी॥

One is surprised that a treatise on Yoga should be disfigured by this picture in sloka (a), suggestive of carnality, so uncalled for and so out of place.

But when the real meaning of these utterances as given there, is learnt everything appears as decent and spiritual as could be desired. But why on earth use such gross figurative passages? An unscrupulous Christian Missionary preacher bent on making mischief, and others equally hostile to Hindu sacred literature, can make good capital out of such apparent irreligious texts, by suppressing the true interpretation of these texts from their audience, before whom they can caricature these "heathenish" teachings.

नन्वीहरया ब्रह्मजिज्ञासायाः कोर्थ इत्यत्राह ।

श्राहारार्थं कर्म कुर्यादिनंदां कुर्यादाहारं प्राणसंधारणाय । प्राणाः संधार्य्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न जन्म ॥६८॥

भोजनार्थं कर्म व्यवहारं कुर्यात् यतस्तेन विना भोजनप्राप्तिः कुतः स्यात् कर्म कथंभूतं श्रानंदं शास्त्रहेषकादिवाच्यम् नतु यस्येताहशं बंधनम्भदेत् तङ्गोजनमेव किमर्थं कुर्यात् तत्राह पुरुषस्तदाहारं भोजनं कुर्यात् कस्मै प्राणसंघारणाय प्राणस्य संघारणम् संदीपनं तस्मै नतु चेत् प्राणसंघारणमेव भोजनकारणम् तद्। प्राणेन किंप्राणस्तिष्ठतु वा व्रजतु इत्यत्राह तस्विज्ञासार्थं ब्रह्मणे जिज्ञासनं ज्ञातुमिच्छा तद्थें प्राणाः संधार्याः यतः इवास-स्थिति विना तत्त्वज्ञानं कृतः नतु तत्त्वज्ञानेन किंप्रयोजनिमत्यत्राह पुरुषेस्तःवं जिज्ञास्यमिति साधरणे धर्मः येन तत्त्वज्ञानेन भूयः पुनर्जनम न स्यात् ॥६८॥

68. To obtain a supply of one's food one should take to honest work that may not bring ill repute. The object of eating is to sustain life; and the object of life is to acquire the knowledge of eternal truth, so that one may not be subject to repeated births.

Note —The object of $Brahma \ j \bar{n} \hat{n} a$ (knowledge of Brahma) is to obtain victory over death; or, as the commentator puts it, to obtain victory over repeated births.

नतु तत्त्वं ज्ञानं सुलभं किं न स्यान्नेत्याह।

श्रवणाया बहुभियों न लभ्यः शृगवंतोपि वहवो यं न विद्युः । श्राश्चर्यो वक्ता कुशलोस्यलब्धा श्राश्चर्योज्ञाता कुशलोनुशिष्टः॥६६॥ (कव्वही २।०।)

श्रवणाया श्रवणमात्रार्थमिप कैदिचद्बहुभिः पुरुषेर्यः परमेरवरे। न स्नभ्यो लच्युं न राक्यः तेषां ज्ञानस्य कथैव का केचिद् बहवः श्रण्वंतीपि वेदशास्त्रश्रवणमिप कुर्वतः यं श्लीना-रायणं न विद्युर्जानंति यतास्य ब्रह्मणा वक्ताप्यारचर्यः यतायमनिर्वाच्यः यतो वाचा निवर्तते इति श्रुतेः ग्रस्य ब्रह्मणा लच्याकुराले।ऽन्यंतिनपुणः ग्रस्य ज्ञातारचर्यः ग्रस्य ब्रह्मणाऽनु-दिष्टः ग्रनुरूप ग्राराथकोपि कुराले। महाचतुरः यतः साकारान्देवान् सत्स्वरूपान् ज्ञात्वा निराकारं सत्स्वरूपं ब्रह्माराथियतुं परिकरं बन्धातीत्यभिप्रायः ॥६९॥

69. Many have not succeeded even to the extent of hearing about Him. Many have not understood Him, though they have heard about Him. How few are they who can speak what He is. Accomplished is he who has the knowledge of Brahma. Wonderful must be the knower—more wonderful still the disciple taught by such an accomplished teacher.—Katha. 2. 7.

Note.—The commentator observes that rare is the man who, after having realised Saguna Brahma, strives to know the Nirguna Brahma.

नतु चेदीहगत्यंतदुर्लभो ब्रह्मनिर्णयस्तर्हि किं तेन इत्याह । भिद्यते हृदयप्रथिशिक्षयंते सर्वसंशयाः।

चीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥७०॥ (सण्डक श्रुतिः २।२।२ ।)

तिसन्परावरे स्थूलस्क्ष्मस्वरूपे ब्रह्माणि दृष्टे निर्णीते सित हृद्यग्रन्थिः माहशोक-पाराः भिद्यते त्रुट्यते तथैव सर्वसंशयाः किंमनित्यं किं नित्यं क ईश्वरः कः संसारः केाहमि-

त्यादि समस्तसंदेहाः छिद्यन्ते नर्यन्ति अस्यैव ब्रह्म निर्धेतुं कर्माणि कर्तव्यानि क्षीयंते इत-इत्यो भवतीत्यभित्रायः ॥७०॥

70. The knot of the heart is cut asunder. All the doubts are dispelled. That man's actions are sterilized (made inapable of bearing fruits) when he has seen Him who manifests as the highest and the lowest (Brahma)—Mundaka, 2. 2. 8.

Note - परावरे has been paraphrased as स्यूलसूदमस्वरूपे.

नतु यद् ब्रह्मशिवादिभिरिप दुर्शेयं तस्य निर्णयोऽन्येषां कथमित्यत्राह । यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । स्त्रविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥७१॥

(केन ११।)

यस्य पुरुषस्यामतं नेदं ब्रह्म नेदं ब्रह्मिति पदार्थज्ञानं यदा नश्यित तदा तस्य ब्रह्ममतं ज्ञातं स्यात् नेति नेतिति शेषितं यत्परंपदमितिश्रतेः तथा च यस्य पुरुषस्य मतं मया ब्रह्म ज्ञातं स तद् ब्रह्म न देद जानाति यतो ज्ञानज्ञेयताच्या त्रिपुटीमये मायाविषय एव परिवर्तते च पुनर्विज्ञानतामसाभिस्तद् ब्रह्म निर्णीतमिति निश्चयवतामविज्ञातं तैः किंचिन्न निर्णीतम् यता निरंजनं नीरूपं निर्णु णं निष्कलमलक्ष्यं ब्रह्म तिर्माणेगे निरवकाशा इतिभावः। तथैव विज्ञानताम् विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादिति श्रुतिः ज्ञानेन निश्चयवतां पुरुषाणां विज्ञातं तद्ब्रह्मानिर्वाच्यमुपलक्ष्यमञ्चयमिति तैरेव निर्णीतमित्यर्थः॥ ७१॥

71. He who thinks that he has not apprehended Brahma, may be credited to have formed a correct opinion. He who has formed the opinion that Brahma has been understood, is an ignoramus. Brahma has not been known by one who thinks that he is the knower. But he who thinks he has not known Him, has come to know Him (correctly) — Kena, 2. 5.

Note - Self-satisfaction and arrogance of a pretender to knowledge of **Brahma** is condemned here.

ननु चेदेतर् ब्रह्माञ्चेयं तदा तत्प्राप्तिपरिश्रमा निरर्थक इत्यत्राह । यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि श्रिताः । श्रथ मर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते ॥७२॥

(कडव्ही श्रुतिः ६।४ ।)

पुनरप्येतदेव हृढयति ।

समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नोऽनीशया सोचिति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशसस्य महिमानामिति वीतशोकः ॥७७॥

(रवेताश्वतर ४।७।)

समाने वृक्षे अभिमानपूर्वकं अहंतासंयुक्ते देहे निमग्नः । मानतया तन्मयतयोपिवष्टः शोचित । दीने। हमातुरे। हम् । पापात्माहमित्यहिन्हाम् विषादं करोति । कथंभूतः । मुह्यमानः । मोहितः । कयानीशया । ईश्वराभावतया । ग्रहमीश्वरः ग्रहं कर्ता ग्रहं दाता ग्रहं सिद्धः ग्रहं भोगी ग्रहं बलवान् ग्रहं सुखी ग्रहमाख्यः ग्रहं कुलीनः इत्यहंकारकेनाञ्चः नेन ततो यदा ग्रयमेव जीव ईशमन्यमितरं पश्यति सः परमेश्वर एव कार्यकारणकर्त्तृ रूपो नाहमिति जानाति ।

तथाचाष्टावके।

ग्रहं कर्तेत्यहंमानमहाकृष्णाहिदंशितः । नाहं कर्तेन्त्र विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भवेति ॥

पुनरस्य परमेश्वरस्य महिमानं एकस्मिन् क्षणे संभाविते संभावनायाम् । ग्रसंभाविते संभावनां वक्तरि मूकं मूके वक्तारं राज्ञि दासं दासे राजानम् । धलिनि दरिद्रं दरिद्रे धिनिनं च करोतीति । च तन्माहात्म्यं पश्यति । ईशं कथंभूतं जुष्टं ब्रह्मादिस्थावरान्तेन सकळजनेन सेवितम् । ईहग्ज्ञानेन चेद्यं जीवे। भगवंतं भजेत तदा वीतशोको निवृक्तशोकः मोहो भवति यातीत्थर्थः ॥ ७७ ॥

77. The Jîva (Puruṣa) clings to the body (as a bird roosts on a tree) in common with the other Dweller in the body. The Jiva is distracted by anxious thoughts in his helplessness and in his del usion (that he is without a guide and master). When, however, he sees the glory of the other one (the Supreme Dweller in the body) that He is the lord, the Jîva's anxiety departs.—Swetâswatara 4. 7

NOTE.—सभाव in the text has the double meaning of "in common with" and "affected by egotism—individuality:

So long as the Jiva is guided by his sense of egotism—his individuality—he is subject to anxieties. But as soon as he comes to see that the Supreme One is the master, he has the satisfaction of the knowledge of the existence of a friendly controlling guide, and he labours no more under anxious thoughts about himself.

That is, when the individuality is lost in cosmic consciousness, there is bliss—all guefs having departed at the advent of this new consciousness.

तस्मादहंतात्थागएव महानुपाय इत्याह ।

न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशंति ॥७८॥

(कैवल्या० १।१।)

तस्वविद इति शेषः । न क्रमेणा नित्यनैमित्तिकादिधर्मेण चान्द्रायणादिव्रतसमुद्यिन च । न प्रजया पुत्रादिक्षतश्राद्धादिना । न धनेन धनसाध्येन यज्ञादिना वा । किंतु एकेन केवलेन त्यागेनाहंतात्यागेन ग्रमृतत्वं ग्रमृतो जन्ममृत्यादिरहितोऽविनाशी नारायणस्तद्भाव ग्रमृतत्वं श्रीनारायणसायुज्यताम् । ग्रानशुः प्राप्नुयुरित्यर्थः । तस्मात्तद्विनाशीस्वरूपं ब्रह्म कथंमृतं नाकं परेण नाकात्स्वर्गाद्पि परं श्रेष्ठम् विभ्राजते प्रकाशते नयनादिसकलपार्षद्वारा सर्वे करोतीति भावः । यचत्र ब्रह्मणि यतयोऽहंतात्यागेन यह्मवंतस्त एव संन्यासिनः परमहंसा विश्रांत तदात्मतया सर्वे जानंतीत्यभिप्रायः ॥ ७८ ॥

78. Not by karma (religious observances); not by progeny (the begetting, of children who offer oblation to the manes of the departed); not by riches (as the means for the performance of works of public and private charities and religious sacrifices) do men attain immortality. That is gained by renunciation only. Brahma shines in the cave (retreat) which is beyond Swarga. The controllers of their passions—they who have renounced their attachments—they alone can enter that retreat.—Kaivalya, 1. 1.

Note.—This is an oft quoted text of the Vedânta. There are more than one renderings by expositors of the various schools of Vedantic thought. The translation here follows the Dipikâ.

पुनरप्येतदेव हद्रयति ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परा मृताः परिमुच्यंति सर्वे॥७६॥

(मुण्डक ३।२।६।)

ये वेदान्तिविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदान्तशास्त्राणां विज्ञानेन सुनिश्चितो निर्णातीर्थः पर-मार्थो ब्रह्म यैस्ते संन्धासयागेनात्मत्यागोपायेन यतया यत्नवंतः। तेनैव शुद्धसत्वाः निर्मलान्तः-करणाः। यतः समस्तपापविधायिन्यहंतैवेति । तस्मादहंतात्याग एव शुद्धकारणमिति भावः। ते सवे ब्रह्मलैक्षेषु ब्रह्ममयेषु लेकिषु परांतकाले परः परश्चासावंतः। कल्पांतस्वात्मवि-नाशः यतो यावदहंता वर्तते तावदेव देहात्मसंसारस्थितिरिप वर्तते स एव कल्पः यदा यस्मिन् काले अस्य पुरुषस्य हृदि हृद्ये स्थितैः श्रिताः मृतोन्थिताः सर्वे कामाः वित्तेषणा सुतैषणा सुर्वेषणा श्रेयैपणा स्वर्गेषणेत्यादिसकलकामनाः प्रमुच्यन्ते अमुं संत्यस्य पलायंते अथानन्तरं मत्यों मरणशीलः अमृतोभवित कामकामिन एव देहसंबंधतो जन्ममृत्यवादि इतिभावः। ततो तत्रैव जन्मिन ब्रह्मतं समश्चते ब्रह्ममयाभवतीत्यर्थः॥ ७२॥

72. When all desires that have lain in the heart have been swept away, then has mortal man no death. He reaches the Brahmic state here (even in this life on the earth).—Katha, 2 6 14

पुनरिष ब्रह्मणा दुर्जेयत्वं श्रुत्वा भ्रांतिचत्तानपुरुषानाश्वासयत्व्या श्रुतिः। तमेवमात्मानं वेदानुवचनन ब्राह्मणा विविदिपंति। यज्ञेन दानेन तपसानाशकन॥ ७३॥

(बृहदारण्य ४।४।२२।)

यक्षेन दानेन तपसा नियमेन अनाशकेन निष्कामेन यतः कामेनैव पुण्यनाशः अनाशकेनेति सर्वत्र याज्यं तैरेव शुद्धाः संतो ब्राह्मणाः वेद्काः वेदानुवचनेन वेदश्रुतिस-मुदायेन तमेव प्रसिद्धमात्मानं सर्वभूतात्मानं विविद्घिन्त जानन्तीत्यर्थः॥ ७३॥

73. Those Biâhmaṇas attain Brahma who perform sacrifices, charities, penances, without any wish for reward—simply as duties demanded of them by Sastric injunctions.—Br.-4 4. 22

Note—স্থায়কন in the text literally means—only works done unselffishly bear lasting fruits. Hence, the attributive signifies that sacrifices, charities and penances performed self-lessly, go to help the attainment of Brahma.

पुनरप्येतदेव हढयति।

द्वे ब्रह्मगी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मग्रि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति ॥७४॥

(ब्रह्मविन्दुः १७।)

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये एकं यत् शब्दब्रह्म वेदशास्त्रं ग्रपरं परं ब्रह्म च तत्र द्विविधब्रह्म-श्राने के। हेतुरित्यत्राह यः शब्दब्रह्मणि वेदशास्त्रे निष्णातः निःशेषतया स्नातः वेदशास्त्रश्ची भवति स परंब्रह्माधिगच्छति ग्रनुमानद्वारा दर्ष्पणे स्वमुखमिव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७४॥

74. Two Brahmas have to be known—The Word Brahma, and the Supreme One. One thoroughly conversant with the Word Brahma (Veda) gets the knowledge of the Para-Brahma (Supreme One).—Brahma Vindu, 17.

Note.—The realization of Brahma follows the thorough attainment of the knowledge revealed in the Vedas.

अथेदानीं ब्रह्मज्ञाने सुगमापायमाह श्रुतिः।

यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचिष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥७४॥

(कठवल्ली ६।१०।)

यदा पंच ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि ग्रवितष्ठंते निष्कामानि भवंति मनसा सह मनेापि निष्कामं स्यात् तेनानेन कर्मेन्द्रियाण्यपि वर्णितानि यत इन्द्रियाणां मने।वशत्वात् वुद्धिश्च न विचिष्ठेतानेकज्ञानं न कुर्यात् तां तद्वस्थां परमां गतिमाहुर्वदंति वेदविद इत्यर्थः ॥७५॥

75 When the five senses of perception, along with the manas and the buddhi are worked with no selfish aim—that is the highest goal (of life).—Katha 2. 5. 10.

Note —The translation of the text is in the spirit of the interpretation in the commentary.

यागमार्गिणामप्येतदेव हृद्यति श्रुतिद्वयम् ।

श्रनन्ता रश्मयस्तस्य तीपवद्यः स्थितो हृदि। सितासितकद्वनीला कपिलामृदुलोहिताः ॥७६॥

(सेन्री-६।३०।)

तस्य प्राणस्य अनन्ता अनेका रश्मये। नाड्यः संति कथंभूता रश्मयः सितासिता श्वेतार्च असिताः श्यामाश्च ते कटुनीलाः कटुः च कठोराश्च नीला हरिता श्वेतकिरिला सुवर्णवर्णा मृदुलेहिताः मृद्वः कोमलाश्चालेहिता आरका ते इति द्वंद्वः तस्य कस्य या द्विदं हृदये दीपवत्प्रदीपवित्थितः प्रज्विलेशे। भवित ततस्तेषां रश्मीनां नाडीनां मध्ये कर्भ्वमेका रिश्मः स्वुम्णानाड्याच्या स्थिता भवित तेन सुबुम्णाच्यनाडी द्वारा यः प्राणात्मको जीवः सूर्यलेकं भित्वा प्राणभावं त्यक्वा ब्रह्मलेकं मनाभावं चातिक्रम्य संत्यज्य परां गितं ब्रह्मसत्तां याति गच्छित ब्रह्मात्मके।हिमित भावयतीत्पर्थः॥ ७६॥

76. Numberless are His rays—of the Light who dwells in the heart and shines like a lamp. They are white, green, tawny, golden, and light red.—Maitri, 6. 13.

Note — This is an allogorical statement of a mystical truth known only to Yogis There are numberless nerves running from the heart to all parts of the body. One of these nerves is called the Sushumnā that has its passage to the brain. It is by directing his vital air through the Sushumnā that the Yoqi enters the Saryaloka (the region of the Sun,) and then attains the state of Brahma.

श्रस्योः स्योदिप्रकाशरहितालेका नरकविषया श्रंधेन तमसा गाढ़ांधकारेणावृता युक्ता भवंति । ते प्रेत्य देहं संत्यज्य ताश्चरकानभिगच्छंति ते के ये केपि जना श्रात्महन श्रात्मघातिन श्रात्माभावात् देहाभिमानिन इत्यर्थः ॥८४॥

84. Those worlds that are void of the sun, are filled with blinding darkness. To those worlds do they go after death who commit suicide.—Iśâvâsyopaniṣad.

Note.—It is not the killers of their physical body alone who are visited with the punishment of being immured in a sunless prison. The spiritual suicides who kill their spirit while alive—the rank materialistic—it is to them also that the text specially refers.

पुनरप्येतद् हृद्यति ।

न तं विदाय इमा जजान यद्यस्माकमंतरं वभूव। नीहारेगा प्रावृता जल्पाश्चासुतृप उक्थशासश्चरंति ॥८५॥

हे लेका यूयं तं न विदाध न जानीथ तं कं यः ! इमा अनेकये। नीजीजान उत्पा-दितवान तत्राज्ञाने के। हेतुः यदस्मात्कारणाद्युष्माकं तेन ब्रह्मणा सहान्तरं भिन्नत्वं बभूव। अतएव भवतक्चरंति पुनःपुन जैन्ममरणादि प्राप्नुवंति नीहारेण माहांधकारेण प्रावृताः नित्यमात्मानं त्यवत्वा अनित्यं परं देहमात्मानं मन्यमानाः अतएव जल्पाः निंद्या अतएव असुतृप उदरभरणमात्रेण्सवः उवथक्षासः वेदोक्तविधिनिषेधरुज्जुभिर्वद्धा इत्यर्थः॥८५॥

85. O ye men, you do not know Him—He who has created the many worlds. It is due to ignorance that there has been this separateness from Him. Therefore, are you subject to birth and death. Being surrounded by the gloom of illusion, you forsook the Eternal spirit and clung to the perishable physical body. Therefore, are you subjected to censure. You have gratified your physical haukerings—you, who were enchained by scriptural ordinances—Yajur-Veda.

Note.—The mere ritualists—the followers of the letters of the law; they who performed sacrifices with the object of acquiring the good things of this world and that of Suargu; are perpetually liable to be re-born.

पुनरप्यभिमानिना होकान्निन्द्ति।

श्चविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः परिइतंमन्यमानाः । जंघन्यमाना त्रापि यंति मृढा श्चंघनैव नीयमाना यथांधाः॥८६॥ ग्रविद्यायां ग्रात्मन्यनात्मज्ञानं ग्रनात्मन्यात्मज्ञानं अविद्या । तयांतरे ईश्वरात्पृथ-कत्वे वर्तमानाः ग्रहंकर्तादि इत्यादिनिर्णये स्थिताः । च पुनः स्वयं धीराः एतत्कार्यमस्म-द्वरो वर्तते इति धेर्यवन्तः । च पण्डितंमन्यमानाः वयं पण्डिता इत्यभिमानवंतः । जंघन्य-मानाः ग्रहंतयानुक्षणं तमाभयकोधनिष्ठाः । ग्रतप्व स्वयं मूढाः सर्वकर्तेश्वर इत्यज्ञानिनः मन्त्रादिद्वारा युष्मान्मोक्षयिष्याम इत्यन्यान्कथयंतः । ते के यथांधाः पुरुषा स्वयं गंतुमसमर्था ग्रंधेनाचक्षुषा पुरुषेण नीयमाना हस्तान् गृहीत्वा चाल्यमानाः कुत्र गमिष्यन्ति ग्रिषे तु कुत्रचिद् गर्ते पतिष्यंति तथैवांतर्मूढाः स्वयं भगवन्मार्गानभिज्ञा बहिः पाण्डित्याभिमानिना-न्यान्मुढान् शिष्यान् प्रमोद्यतीत्यभिप्रायः ॥८६॥

86. Immersed in ignorance, considering themselves as learned sages—constantly oppressed by passions blind and senseless—they wander about like the blind led by the blind—Mundaka, 1. 2. 8. Katha, 1. 2. 5.

Note.—This text occurs in both the Mundaka and the Katha Upanishads, with but slight differences. The reading of the Mundaka जवस्थमाना: has been adopted by the text Katha has ददस्थमाना:, instead of जवस्थमाना: The commentary explains जवस्थमाना. by saying अवस्त्रामुद्धमा तमानवक्षीयनिष्टा: (constantly overpowered by passions, on account of egotism)

ब्रह्मवित्तु सदैव निर्देष इत्याह ।

यथा प्रदीप्तं पर्वतं नाश्रयंति मृगा द्विजाः । तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयंति कदाचन ॥ ८७ ॥

(मैश्रायणी)

यथा प्रदीप्तं दावाञ्चिना प्रज्वितं पर्वतं मृगाः द्विजाः पक्षिणस्च नाश्रयंति दूरादेव नश्यंति । तद्वत् तथैव ब्रह्मविदः चित्प्रकाशवतः पुरुषस्य देशाः पुण्यपापादयः रागद्वेषा-द्वयस्च कदाचन नाश्रयंतीत्यर्थः॥८९॥

87. Just as beasts and birds do not stay in a mountain that is blazing in fire, so vices and sins do not remain in those who have attained the knowledge of Brahma.—Maitrâyani.

तस्मात्फ्रोहि यागा मनसः समाधिरितिन्यायाद् ब्रह्मज्ञानमपि मनाविषयमेवेत्याह श्रुतिः।

चित्तस्य हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययभरनुते ॥ ८८ ॥ (मैत्रायको ४।४।) तस्याहंकारस्यांतो नाराः कल्पांत इति कथ्यते तस्य काले समये यावेदवाहंताविनाराः स्यात् तदेव कल्पांतकालस्तिस्मन् सति परामृता अत्यन्ताविनारिक्षणः परिमुच्यन्ते परितो जीवमावादिवंधनेभ्यो मुक्ताः संतो ब्रह्मसायुज्यमाप्नुवंतीत्यभिष्रायः॥ ७९॥

79 They who have well ascertained the highest truth by their knowledge of Vedânta—they who by their renunciation have been constantly endeavouring to control their passions; they with purified mind attain the region of Brahma, in the end of their time.—Mundaka, 3. 2 6.

Note — খবাৰবালা ie. কামাৰৰ in the case of the seekers of Biahma, is the moment when they get the knowledge of Biahma, and, renouncing their individuality, are lost in the great cosmic consciousness

अनेन पूर्वोक्तेन श्रुतिसमुद्येन ब्रह्मज्ञाने आरोहक्रम उक्त इदानीं ततोपि सुगम मवरोहमार्गमाह श्रुतिः।

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरंजनम् । तद्ग्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥८०॥

(ब्रह्मविन्दुः)

तदेव पूर्वोक्तं ब्रह्म निष्कलं निर्विकल्पं निरंजनम् यस्तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ध्रुवं-निश्चये संपद्यते ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥८०॥

80. When the individual Jîva knows "I am that Brahma"—the one without digits—the unconditioned—the dispassioned, colourless One; he becomes at one with Him.—Brahmavindu.

Note —That condition when the Knower, the Known and the Knowledge are all merged in one consciousness (the consciousness of their separate entities having disappeared), that is the Brahmic state referred to in the text.

तदेव हृढ्यति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न च शासनम्। न मुमुक्ता न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥८१॥

(ब्रह्मविन्दुः)

निरोधो मृत्युर्भवति न चेात्पत्तिने जन्मबंधनम् न च शासनं यमदण्डा न मुमुक्षा मा-कृमिच्छा मुक्तिमीक्षः सर्वे ब्रह्मेति ज्ञानवत् इति शेषः इत्येपैवेयमेव परमार्थता सत्यताः भवतीत्यभित्रायः॥ ८१॥ 81. There is no death, no birth, no confinement, no punishment, no liberation, no desire for liberation (to him who has realised that all is Brahma). This is the supreme truth.—Brahmavindu.

तस्मादीहग्ज्ञान एव नित्यं यत्नं कुर्यादित्याह।

घृतमिव पयिस निगृहं भृते भृते च वसित विज्ञानम् । सततं मंघयितव्यं मनसा मंघानभृतेन ॥८२॥

(ब्रह्मविन्दुः)

पर्यास दुग्धे घृतमिव भूते भूत अनुभूतं चराचरे जगित निग्दृगुप्तं विज्ञानिचदूपं ब्रह्म विज्ञानमानन्द ब्रह्मैति श्रुतेः वसित तिष्ठतीत्यर्थः तस्माद्ब्रह्म सततं सदैव मंथयितव्यं विमर्श-यितव्यं । केन मनसा शुद्धचित्तेन किंभूतेन मंथानभूतेन मंथानस्थानस्थितेनेत्यर्थः ॥८२॥

82. Like butter hidden in milk, Brahma permeates in each and every object. Let there be constant churning by the churning stick of the mind.

The manner of meditating, by which the unity with Brahma is to be attained, is mentioned in the following text.

नतु तद्ब्रह्म कथं मन्थयितव्यं तत्राह ।

सर्वभूतादिवासं च यद्भृतेष्ववसर्पति । सर्वानुमाहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः ॥८३॥

(ब्रह्मविन्दुः)

यद् ब्रह्म सर्वभूताधिवासं सर्वभूतानामधिवासं ग्राराधस्तत् यद् ब्रह्मभूतेषु अवसर्पति निवसति तद्ब्रह्माहमस्सि केन सर्वानुप्राहकत्वेन सर्वमनुगृह्णात्मौपम्येन जानाति इति सर्वा-नुप्रहकस्तस्य भावस्तस्वं तेन च पुनः ग्रहं वासुदेव इति परिज्ञानेन मंथयितव्यमित्यर्थः॥८३॥

83. He who is the adored of all—He who pervades all, He who is the kind protector of all—that Vâsudeva I am.

Note —The highest form of Bhakti—the Para-Bhakti takes the form of the devotee's merging in the God he adores.

तद्विपरीतधर्मिणा निदंति।

श्रसूर्या नाम ते लोका श्रंधेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छांति ये के चात्महनो जनाः ॥८१॥

(ईशाबाग्ये।पनिषत्)

हि निश्चये पुरुषः शुभाशुमं शुभं कर्म पुण्यादिकं निष्कामतया हंति नाशयित
ग्रशुमं कर्म अकरणतया हंति नाशयित । केन चित्तप्रसादेन चित्तस्य मनसः प्रसादः
प्रसन्नता यदा स्यात् यदास्य पूर्णत्वं स्यात् तत्पूर्णत्वं पूर्णात्मकब्रह्मप्राप्त्येव जायते नत्वपूर्णसांसारिकपदार्थप्राप्त्या यतः सांसारिकविषयादिप्राप्तौ सत्यां पुनरिप तृष्णा जायते
ग्रपूर्णविषयत्वात् तसाद्यदेव ब्रह्मप्राप्तिः स्यात् तदेव प्रसन्नता स्यात् । नत्नु सा ब्रह्मप्राप्तिः
कीहशी इत्यत्राह । यदा सर्वत्रात्मज्ञानं जायते तदा ब्रह्मप्राप्तिविश्वया चेद्येन सर्वत्रात्मैवैति
श्वातं तस्य कामना कावसिष्टा तस्माद्यदेव चित्तं निष्कामं स्यात् तदेव प्रसन्नत्वं जायते ततः
पुष्यादिके पापादिके च निष्कामं स्यात् ततः शुमाशुभकर्माभोगविषयं स्यात् तसात्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः पुरुषः परमानन्दक्षे ग्रात्मिन ब्रह्मणि स्थित्वा ग्रव्ययमविनाशि
सुखमश्चते प्राप्नोतीत्वर्थः ॥८८॥

88. It is by the peace (tranquility) of his mind that a man destroys his good or bad acts. The man who has peace (serenity, tranquility) enjoys everlasting bliss.—Maitrâyani, 4. 4.

Note.—This peace is the result of the attainment of the knowledge of Brahma; in other words, by the realization by the Jîva of his identity with Brahma. He then has no desires nor fears. He is not in want of anything—he is fully gratified He is in an undisturbed state of mind. He is in peace.

तस्मात्सत्यतया हढ़यति ।

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यचितस्तन्मयो भवति गृह्यमेतत्सनातनम् ॥ ८६ ॥

(मैत्रायणी ३।४।)

हि निश्चये चित्तमेव मन एव संसारः संसरतीति संसारः जन्ममृत्युसुखदुः बादि-प्राप्तिः तन्मयः प्रयत्नेन यत्नतयेव निष्कामतयेव शोधयेत् शुद्धं कुर्यात् यतः सकाममेवा-शुद्धं तसात्पुरुषः यिचतः यसान् विषये चित्तं स्यात् तन्मयस्तद्व्प एव भवति यस्य ष्रद्मविषये चित्तं स्यात् स तद्व्पे। भवति यस्य विषयादिके चित्तं स्यात्स तन्मये। भवति उक्तं चं श्रीभगवद्गीतासु—यं यं वापि सरन्भावं त्यजत्यते कल्लेवरम्। तमेवेति च कैंतिय सदा-तद्भावभावितः इति।

वसिष्ठेपि । मुक्ताभिमानी मुक्तोहीति । गीतायाम्—देवान्देवयजे । यांति पितृन्याति पितृवताः । भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोपि मामिति । तस्मादेतद्गुद्यपरमरहस्यं सनातनम् ब्रह्मादिभिरप्यपरिहारार्थं तैरिप मतं चेत्यभिष्ठायः ॥ ८९ ॥

89. It is the mind that is the cause of the changeful movement of worldy life (the birth and death—continuously

repeated). Let a man purify his mind. By attaching his mind to an object, he makes himself one with that object. This is the ancient secret.—Maitrâyanî, 4. 3

Note.—This secret, viz., that your heaven or hell is the fruit of your good or bad thoughts—has even been the theme on which all the scriptures have ever enlarged upon. Compare Gîtâ: VIII. 6.

यं यं वापिस्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं।

तं तमेवेति कौन्तेय सदातद्भावभावितः॥

He who, when breathing his last, attaches his mind to any being, verily, does he go to that being, O Arjuna, transformed into that being by that thought.

मुक्ताभिमानी मुक्तः स्यात् बद्धो बद्धाभिमान्यपि॥

is also an oft quoted text.

He who regards himself free, becomes free. And, similarly, he who regards himself in bondage, becomes a bondsman.

पतदेव दृढ्यति ।

समासक्तं यथा चित्तं जंतोर्विषयगोचरे। तच्चेदेवं ब्रह्मणि स्यात्तत् को न मुच्येत बंधनात्॥ ६०॥

(मैंत्रायणी धार्श)

यथा जंतोः पुरुषस्य चित्तं मनः विषयगोचरे विषयादिषु समासक्तं ग्रत्यन्ततत्परं भवित चेदेवमेवतिचत्तं ब्रह्मपरं स्यात् तदा कश्च पुरुषः बन्धनात् संसारात् नमुच्येत मुक्तो भविष्यतीत्पर्थः ॥९०॥

90. If the heart were as much attached to Brahma as it is to objects of pleasure, who would not be freed from his bondage?—Maitrâyani, 4. 5.

तसाद् बंधमाक्षो मनाविषय एवेत्याह ।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । श्रशुद्धं कामसंकल्पाच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥ ६१ ॥

(ब्रह्मविन्दुः १।)

मनिश्चत्तं व्रिप्रकारं एकं शुद्धम् व्रितीयं ग्रशुद्धं तत्र कामसंकल्पात्कामनाचिं-न्तया ग्रशुद्धं मलिनं वंधविषयं भवति कामनावर्जितं शुद्धं निर्मलमोक्षविषयं भवति मोक्षो विषयवैरस्यं वंधो वैषयिको रस इति स्मृतेः ॥९१॥

91. The mind is of two kinds—pure and impure, The impure is that which is defiled by the contact of desires. The pure mind is that which is free from desires.—Brahmavindu, 1.

एतदेव दृढ्यति।

लयविचेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा (यदु) यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमंपदम् ॥ ६२ ॥

(मैत्री ६।३४)

यदा यस्यामवस्थायां मनिदेचतं लयविक्षेपरिहतं यथा चित्ताख्याे हंसः तस्य द्वौ पक्षौ लयः द्वितीयाे विक्षेपः तत्र लयाे निद्रा विक्षेपा जागरणं संकल्पकर्म ताभ्यां पक्षाभ्यां रिहतं हीनं सुनिदेचलं निर्वीतदीपवदत्यंतिनदेचलं कृत्वा विधाय यदुन्मनीभावो मनसारमनस्कत्व-मुन्मन्यवस्था यदा स्यात् तदा तत्परमं पदं ब्रह्मधाम भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

92. By rendering the mind free from lassitude and slackness, as also from distraction, it attains the state of what is technically called उन्मनी. That is the best condition.

Note.—The mind may be supposed to be endowed with two wings. One is m(laya), the other is (vikshepa).

Laya is the condition in sleep and other inactive states of the mind.

Vikshepa is wakefulness in which various activities prevail.

When the mind has lost both these wings, then it is in the condition called technically उन्तने unmani i.e , अमानस्त amanasta—mindless.

Then there is consciousness without thought Reference to that condition is made in Yoga Sûtra I. That condition where there is consciousness without thought is called samâdhi.

तसान्मनारोध पव परमे।पाय इत्याह श्रुतिः ।

तावन्मनो निरोद्धव्यं यावद् हृदि गतच्चयम् । एतज्ज्ञानं च मोचं च रोषोन्यो यन्थविस्तरः ॥ ६३ ॥

(ब्रह्मविन्दुः १। मैत्रेयी ६।३४)

तावत्तद्वधि मने। निरोद्धव्यं यतस्वलप्रकृतित्वादनेकविषयेषु धावति तेभ्ये। विषये-भ्ये। ग्रनित्यत्वाऽसंबंधित्वदे।षोपदेशेन नियमनीयम् यावद्यद्वधि तदुपदेशाभ्यासात् हृदि ग्रात्मनि तन्मनःक्षयमनस्कत्वं गतं प्राप्तं स्यात् तत एतद्वयस्थाविषयं ज्ञानं श्रह्मज्ञानं मोक्षं मुक्तिश्च एष एव सारातिसारः ग्रन्यशेषः शास्त्रसंग्रहः ग्रन्थिवस्तरः कविकौशल्यविस्तार इत्यभिप्रायः॥९२॥ 93. Thought is to be suppressed, so that the mind should become entirely void of it. This is true knowledge; this is *mokṣa*. The rest is multiplying pages of discourse.—Brahmavindu Maitrâ, 6. 34. 5.

तस्माद् ब्रह्मज्ञानं परमसुखदमित्याह श्रुतिः।

समाधिनिधीतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुलं भवेत् । न शक्यते वर्णीयेतुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृद्धते ॥ ६४ ॥

(मैत्रायणी ६।३४।)

समाधिनिधीतमलस्य समाधिः सर्वे बह्योतिचित्तैकाम्यं तेन निधीता ग्रत्यन्त-निवृत्ता आवरणमायिकार्भिका मला यस्य चेतसः शुद्धमनसः । च पुनः ग्रात्मनि स्वस्वरूपे ब्रह्मांग निवेशितस्य स्थितस्य यत्सुखं परमांनदे। भवेत । ननु तत्कीदृशं सुखं वर्त्तते इत्यत्राह तत्सुखं गिरा देववाण्यापि वर्गियितं न शक्यते तदा तसात् ब्रह्मविदा स्वयमेव तत्सुखं **अन्तःकर**गोन गृह्यते श्रायते । उक्तं च वत्तिष्ठेन । न शास्त्रैर्नापि गुरुणा हरयते परमेश्वरः । हर्यते स्वात्मनैवातमा स्वया सत्वस्थया धियेति ॥ ९४ ॥

94. The bliss that one enjoys when the mind is cleansed of all its defilements and enters the state of samâdhi (the suppression of the mental functions)—that bliss is inexpressible. It can only be felt by those who go into that condition.—Maitrâyani, 6.34.

तसाञ्चित्तैकाग्र्यमेव संसारक्षय इत्याह ।

श्रपामापोग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लच्चयेत्। एव मंतर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते॥ ६५ ॥

(मैत्रयणी ६।३४।)

यथा अपामपः जलांतःक्षिप्तं जलं यथाग्निरश्नौ यथा व्योम्नि व्याम असण्डाकाशाऽ-भिन्नघटाचविच्छनं घटाद्याकाशं न लक्षयेत् न लभ्यते एवमेव यस्य ज्ञानविदे मनः-स्वात्मस्वरूपे ब्रह्माणे अंतर्गतमंतर्लीनं स्यात् स पुरुषः परिमुच्यते मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः॥९५॥

95. Just as water gets mingled in water; the fire in fire; vacuum in vacuum, and after the mingling the one is not distinguishable from the other; so also, when the mind of a man is merged in Brahma, he becomes liberated (muktâ).—Maitrâ, 6. 34.

पतदेव हढ़यति।

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोत्त्रयोः। बंधाय विषयासक्तं मोक्षो निर्विषयं स्मृतम्॥ ६६॥

(ब्रह्मविन्दुः २।)

मन एवाऽशुद्धं शुद्धं च एतदेव मनुष्याणां बंधमेक्षियोः कारणं हेतुभैवति यतो विषयासक्तं बंधाय चेन्मनः सांसारिकपदार्थेषु मग्नं स्यात् तदा बद्धमेव जानीयात् निर्विषयं विषयवासनाहीनं मोक्षः ॥९६॥

96. The mind of man is the cause of his bondage and freedom. When the mind is attached to objects of pleasure, the effect is bondage. When it is detached, it leads to liberation (mokṣa).—Brahmavindu, 2.

पुनरप्येतदेव दृढ़यति ।

यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाग्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ६७ ॥

(कठवछी १।३।४।)

तु पक्षांतरे परोक्षज्ञानपक्षे यः पुरुषा विज्ञानवान्सर्वं ब्रह्मोति निश्चयवान्भवति कथंभूतः ग्रयुक्तेनास्थिरेणाशुद्धेन मनसा युक्त इति शेषः तस्य पुरुषस्य सदैवेन्द्रियाणि सारथेः स्तस्य दुष्टाश्वा दुर्वाजिन इव ग्रवश्यानि वशीभूतानि न स्युः॥९७॥

97. The mind of a person who has not realised its identity with *Brahma* is uncontrolled. As vicious horses give trouble to their driver, so does such an uncontrolled mind.—Katha, 1. 3. 5.

पुनरप्येतदेव वैपरित्येनानुवर्णयति ।

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६८ ॥ (कव्वक्षी १ १ । ६ ।)

तु ग्रपरेक्षिज्ञानपक्षे पक्षान्तरे यः किर्चित्पुरुषे विज्ञानवान्सर्वे ब्रह्मेति निश्चयी युक्तेन स्थिरेण शुद्धेन मनसा युक्तरच भवति तस्य सदैव इंद्रियाण्यंतर्वेहिः करणानि सारथेः रथवाहिनः सदश्वा सुशीला हया इव वश्यानि स्ववशीकृतानि भवंतीत्यभिप्रायः ॥९८॥

98. The man who has attained realization of identity with *Brahma*, has his mind under control—like good horses under the control of their driver.—Katha, 1. 3. 6.

यस्त्व विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥६६॥

(कठवली १।३।७।)

तु पक्षांतरे येा विज्ञानवान्सर्वं ब्रह्मोति निश्चयकारी ग्रमनस्का मने।हीनः सदाशुचिः नित्यमेवापवित्रः स पुरुषस्ततपदं तस्य ब्रह्मणः पदं धाम नाप्तोति किंतु संसारं पुनःपुनर्जन्म-मृत्यादिभावं चाधिगच्छति प्राप्तोतीत्यर्थः॥९९॥

99. He whose mind is always impure—not having realised indentity with Brahma—never attains the Brahmic state. He undergoes repeated births and deaths, 1. 3. 7.

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । सतु तत्य-दमाप्नोति यसाद् भूयो न जायते ॥१००॥

(कठवछी १।३।६।)

ये। विज्ञानवान् ब्रह्मज्ञाता समनस्कः मनेःयुक्तः जितिचिक्तो भवित कीह्यः सदा नित्यमेव ग्रुचिः तु निश्चये स पुरुषः तत्पदं प्रसिद्धं ब्रह्मधाम आग्नोति यस्माद् ब्रह्मधाम ब्रह्मिविद्ध्ये। न जायते पुनर्जन्म तस्य न भवित यते। यावन्मनःस्थितिभैवति तावद्ब्रह्मभुवनिवासः ततः पुनर्जन्मिपि स्यात् यदा स्वात्मिन ब्रह्मरूपे छीनं स्यात् वासनावासितं स्यात् तदा ब्रह्म-धामप्राप्तिं जानीयात् तदा पुनर्जन्म न भवेत् । उक्तं च भगवद्गीतासु । ब्राब्रह्मभुवनाँ छोकाः पुनरावितेनोर्जुन । मामुपेत्य तु कौतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१००॥

100. He who has attained the true knowledge of Brahma—he who has controlled his mind—attains that state where there is no birth or death.—Katha, 1. 3. 8.

Compare Gîtâ.—8. 16.

भावस भुवनाह्वोकाः पुनरावर्त्तिनो जनाः । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्श्वन्म न विद्यते ॥

(People return to birth, even after going to the Brahmaloka. But people who have reached me, O Arjuns, never are reborn.)

विज्ञानसारिधर्यस्तु मनः प्रप्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्तोति तद्विष्णोः परमंपदम् ॥१०१॥

(कटवर्छी १ । ३ । ६ ।)

तु पर्क्षांतरे येा नरः पुरुषः पुरुषत्वबलेन धीरः इंद्रियाश्वयुत्तरारीराख्यरथोपविष्ट इति रोषः । विश्वानसारिधः विश्वानं शुद्धबुद्धिः सारिधः रथवाही । यस्य मनःप्रयह्वन विशुद्धत्वित्ताभिष्यरिमयुत्तद्व भवति स पुरुषः ग्रथ्वनः संसारमार्गस्य पारमाप्रोति । नतु

तत्पारं किमित्यत्राह तद्विष्णाः सर्वेत्यापकस्य ब्रह्मणः परमं पद्म् सर्वोत्कृष्टधाम भवती-त्यर्थः ॥१०१॥

101. That man who employs his purified buddhi to control his senses, holding his manas as their reins—that man reaches the end of his life's journey and arrives at the shrine where Viṣṇu (the Pervader) has his abode.—Kaṭhavalli, 1. 3. 9.

नतु सा ब्रह्मधामप्राप्तिः कीहशी तत्राह । यथा निरीन्धनो विह्नः स्वयोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तित्त्रयाचित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ १०२ ॥ (मैत्री ६ । २४ ।)

यथा येन प्रकारेण निरिंधमें। विह्नर्दग्धकाष्ठोग्निः स्वयानी पवनात्मनि कारणे दानैः दानैरूपद्याम्यति कीयते तथैव वृत्तिक्षयात्मंकल्पविकल्पाख्यव्यापारसंहारतः चित्ताभिधं चैतन्यं स्वयोनी कारणे उपद्याम्यति तत्सायुज्यमाप्नोतीत्पर्थः ॥१०२॥

102. Just as the fire that has consumed the fuel becomes extinct, merging in its cause—the air;—so does the mind merge in its cause, when its function of thinking has come to an end.—Maitri, 6. 24.

Note.—वायोग्रीन: 'Fire is begotten of air.

प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । श्रप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १०३ ॥

(सुण्डक २ । २ । ४ ।)

प्रणवः मेंकारः धनुश्चापे। भवति । हि निश्चितं मातमा जीवातमा शरो वाणा भवति । प्रणवाल्ये धनुषि मातमाल्यः शरः संयोज्यः । पुनस्तवृत्रह्मा लक्ष्यं वैधयोग्यं चिह्नमुच्यते कथ्यते । तल्लक्ष्यं मप्रमत्तेन सावधानेन स्थिरचित्तेन पुरुषेण वेद्वव्यं वैध्यम् । तते। जीवातमा शरवत् यथा स्थिरचित्तवृत्तियुक्तशरो लक्ष्येण साकं सायुज्यमामोति तथैव व्रह्मलक्ष्येण सह तन्मयस्तद्।कारे। भवेदित्यर्थः ॥१०३॥

103. Om is the bow; the Jîva is the arrow; Brahma is the target. Hit the target very carefully, so that the Jiva enter Brahma and be lost in it, as the arrow penetrates the wall (at the point of the target.)—Mundaka, 2. 2. 4.

Note —The mind should be fixed on Brahma in full concentration; and when the thinker is lost in his thought, he has gained his goal.

तत्राप्यपरां युक्तिं वितने।त्यन्या श्रुतिः ।

लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः स्यात्सर्वतोमुखः । वेद्धा सर्वगतश्चेव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥ १०४ ॥

यथा लक्ष्यं सर्वगतं सर्वव्यापकं भवति तथैव जीवातमाख्यः शरोपि सर्वतोमुखः सर्वत्राहमेवेति ज्ञाता स्यात् । वेद्धा सर्वगतश्चैव यदा वेद्धुरूपशराख्य आतमा यतः शरो जडात्मकाष्टमया भवति । तेन सह वेद्धा स्विच्चात्मना बलात्मना च सह-गामी न स्यात् । बाणः कुत्र गमिष्यति । तस्मात् शररूपेण वेद्धैव सर्वव्यापकः स्यात् तदा तल्लक्ष्यं ब्रह्मविद्धं स्यात् यता वेधाख्यः शरः सर्वत्राहमिति भावतया सर्वव्यापके ब्रह्माणि लीयेत ब्रह्ममयः स्यात् । तदाशिष्ट ब्रह्मैव स्यात् । एतदेव ब्रह्मात्मकलक्ष्यवेधनं भवति । अत्र कश्चित्संशयो नास्तीत्यर्थः ॥१०४॥

104. As the target (Brahma) is on all sides, the arrow should have its pointed head directed to all sides. And when the marksman is everywhere, surely, the target is hit.

Note.—Brahma is the all-pervader. The Jîva to be at one with Him is to lose its conditioned existence and to be drowned in the depth of Brahma. When the arrow has entered the bull's eye in the wall, it is no longer visible—the target having swallowed it as it were So the individual thinker loses its separate existence, having become one with Him.

नतु तल्लक्षं कुत्र वर्तते इत्यत्राध्वानमुपिदेशित श्रुतिद्वयम् । इन्द्रियेभ्यः परा हार्था ऋर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेयस्तु महान्परः ॥ १०५ ॥

(कठवली ३ | १०])

ग्रादावेतस्मात् दृश्याच्छरौरादिंद्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेंद्रियाणि वागादीनि कर्मेंद्रियाणि चापराख्यप्रस्थानि वर्त्तते। तेभ्यः हि निश्चये ग्रथीः शब्दस्पर्शादयो विषयाः तन्मात्राणि च परा अग्रस्था भवंति । तेभ्यो मनः संकृत्यविकत्यकारिचित्तांतःकरणं परमग्रस्थं भवति । तस्माद् बुद्धिः निश्चयकारिणी धीः परा अग्रस्था भवति । तस्या या महान्नादिज्ञानिकयात्मकम् महत्तस्वं स पराऽग्रस्थो वर्तते ॥१०५॥

105. Higher than the senses are the objects of perception; higher than the objects of perception is the manas; higher than the manas is the buddhi; higher than the buddhi is the mahat—Katha, 3. 10.

महतः परमञ्यक्तमञ्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्टा सा परागतिः ॥ १०६ ॥

(कटवछी ३। ११।)

तसाद्यकं कार्यकारणात्पादकं प्रधनं परमग्रस्थं भवति । तसात्पुरुषः सर्वातीतं सर्वमयं च ब्रह्मास्ति । तस्मात्परं न किंचिद्वर्क्तते । यतः सैव काष्टा मर्यादा वर्तते । सैव परा गतिः परमगतिरुच भवति तदेव छश्यं जानीयादित्यर्थः ॥१०६॥

106. Higher than mahat is the avyakta—the unmanifest; higher than the Unmanifest is no one. This is the highest limit, the highest goal —Kaṭha, 3. 11.

Note.—There are perhaps no exact synonyms in English for पनस् बृद्धिः पहन् and काव्यतः, "Mind," "intellect" and the "Unmanifest" are the words generally used. Manas is the पद्ध्यविकशास्त्रक (indeterminative) aspect of the mind, the निरम्यान्तिक (determinative, aspect is Buddhi The Avyakti (unmanifest) is Prakriti, and higher than Prakriti is the Purusha. The (Dweller in the body).

नतु जीवात्मपरमात्मानौ चिद्रूपावेव तत्र चेजीवात्मा छीयते तदा परमात्मनाशप्रसंगः स्यादित्यत्राह ।

दृढ़संभूतमाकाशं लीयमाने घटे यथा। घटो लीयेत नाकाशं तहज्जीवो घटोपमः ॥१०७॥

(ब्रह्मविन्द्रः १३ ।)

यथा घटे माकारां हढ़संभूतं संभावितं स्थितं भवित ततः तसिन्नेव घटे लीयमाने भन्ने सित घट एव लीयेत नश्येत न त्वाकारां नश्यित तद्वत्तथैव जीवात्मापि घटापमः घटसमाना मायासबलजीवभाव एव नश्यित नतु चैतन्यम् तसाश्चिद्व्पं जीवात्मपरमात्मसंश्चं ब्रह्माविनाश्येवेति भावः ॥१०७॥

107. Inside the earthen jar is vacuum. When the jar is broken, the separate entity of the vacuum in the jar no longer exists: The soul is like the jar. Its individuality having disappeared, the common property of consciousness (chaitanya) survives.—Brahmavindu, 13.

नजु चेज्जीवात्मपरमात्मानावेकरूपावेव तदा जीवात्मा घटे।पमः कथमित्यत्राह । घटवद्विविधाकारं सिद्यमानं पुनः पुनः । उद्भानं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥१०८॥ (क्हाबिन्दः १४।) जीवात्मा ग्रात्मानं देहं घटवद्विविधाकारं देवतिर्यगादिरूपम् तथैव पुनः पुनिभैद्यमानं जन्ममरणादिवशं उद्भानं म्रियमाणं मृतं वापि न जानाति ग्रन्यत्कृतः च पुनः स परमात्मा नित्यशः सर्वं जानाति । एष एव जीवात्मपरमात्मनोभेंद इत्यर्थः ॥१०८॥

108. The individual self, like the earthen jar, has many forms. Being broken again and again, it does not know the nature of breaking. But the Great Self understands what the nature of the breaking is.—Brahmavindu, 14.

मनया पूर्वोक्तश्रुत्या जीवात्मस्वरूपं वर्षितम् । मथेदानीं परमात्मस्वरूपं वर्षियित श्रुतिः । यत्तददृश्यमग्राह्ममगोत्रमवर्ष्णमचन्तुः । स्रश्लोत्रं यत्तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं । तद्वययं यद् भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः ॥१०६॥

(मण्डकश्रुतिः १।१।६।)

यत्तदिर्नाच्यं ब्रह्म ग्रहर्यं। ग्रग्नाहां। ग्रगोत्रं गोत्रसंज्ञाहीनं। ग्रवर्णम् तथैव देहा-भावाद्चश्चः छोचनहीनः। ग्रश्नोत्रं श्रवणशून्यं। यिन्तं हरयाहर्यं तदेव चिन्मयत्वात् ग्रपा-णिपादं हस्तचरणादिवर्जितम् नित्यं निराकारत्वात् विभुं व्यापकं सर्वगतं सर्वज्ञं सुस्क्षमं सूक्ष्मतरं तत्प्रसिद्धं तथैवाव्ययम्। तत्विं यत् ब्रह्म धीराः जितमनस्काः पुरुषाः परिप-रुयंति परिता जानंति। कथंभूतं भृतयोनिम् भूतानां चराचराणां छोकानां योनिं पटस्य तंतव इव उत्पत्तिकारणमित्यभिप्रायः॥१०९॥

109. The inexpressible One cannot be seen; cannot be seized; has no genus, no species; has no eyes, ears, hands and feet He is all powerful, eternal, all-pervading and exceedingly subtle. Only the wise know such an one as the unchanging cause of all changing effects.—Mundaka, 1. 1.6.

तस्मात्सर्वकारणं ब्रह्मैवेत्याह ।

यथा पृथिव्यामौषधयः संभवंति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि। तथात्तरात्संभवंतीह विश्वं नानाविधं देवनरादिरूपम्॥११०॥

(सण्डक १।१।७।)

यथा येन प्रकारेण पृथिव्यामेषघयः वृक्षलतागुल्मशस्यतृणादिकानि संभवंति उत्पद्यंते पृथिवीमयानि च भवंति । यथा सतः पुरुषात्केशलेमानि उत्पद्यंते तन्मयानि च भवंति । तथैवेह संसारे अक्षराद्विनाशिनो ब्रह्मणः नानाविध्यमनेकप्रकारं देवनरादि-क्षणम् अमरिकप्रकारत्ववरसरोवरखेचरादिक्षणं विश्वं जगत् संभवति जायते कनककुण्डलादिवत् तद्वृपं च भवतीस्पर्थः॥११०॥

110. Just as herbs and plants spring up on the earth; just as the hair of the head and of the body grows of a living man, so does the world, in its various forms of men and gods, spring up from Brahma.—Mundaka, 1 1.7.

Note —According to the *Vedânta*, not only is Brahma the efficient cause of the world, as the potter is of the earthen vessel he moulds, but Brahma is also the material cause, just as the earth is of the earthen jar.

नतु सर्वे ब्रह्मेति वेदा वदंति छे।कानां विश्वासः किं न संभवति तत्राह ।

तेषाभेवेष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचयेंषु सर्वम् । प्रतिष्टितं तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया ॥१११॥

(प्रश्न १ | १४ ।)

तेषामेव पुरुषाणां ब्रह्मछोको ब्रह्मधाम भवति तेषां तपा ज्ञानं भवति यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः तथैव ब्रह्मचर्य ब्रह्मण्येव चर्या सर्वे ब्रह्मत्याचरणम् च तथैव येषु सत्यं यथार्थस्थितिः प्रतिष्ठितं स्थिरं भवति । यता जगत् द्वितीयें दुवद्भ्रान्तिमात्रमेव यथाधतस्तु ब्रह्मैव भवतीति भावः। तेषामेव पुरुषाणामसा प्रकाशस्वरूपा विरज्ञास्त्रिविधमळव्यतिरिक्तो ब्रह्मछोको भवति । येषु जिह्मं कीर्यित्यं सकामं कर्म नास्ति । अनृतं सत्यं नानाविधजगत्परिज्ञानं च नास्ति मायादंभः बाह्मकरणानि संयम्यांतःकरणेन विषयस्मरणं च नास्ति । उक्तं च श्रीमद्भगवद्गीतासु ''कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य ग्रास्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमृद्रात्मा मिथ्याचारः स उच्यते'' इति ॥ १११ ॥

111. They alone reach the world of Brahma who practise penances, chastity and truth. The pure world of Brahma is their, not of those who have deceit, falsehood and fraud.—Praśna, 1. 15

श्रथैवंविधतया सूर्यमयूषा इव समुद्रे तरंगा इव वह्नौ ज्वाला इव सर्वे हश्याः हश्यं जगद् ब्रह्मण्येव वर्तते इत्याह ।

एवं ह वे तत्सर्वं परे श्रात्मिन संप्रतिष्ठतं। पृथिवी च पृथिवी मात्राश्चापश्चापोमात्राश्च । तेजश्च तेजोमात्राश्च । वायुश्च वायु-मात्राश्चाकाशं चाकाशमात्राश्च । चनुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोतं च श्रोतव्यं च । वाणश्च व्यातव्यं च । रसश्च रस्थितव्यं च । त्वक् च

स्पर्शियतव्यं च। वाक् च वक्तव्यं च। हस्तौ च दातव्यं च। पादौ च गंतव्यं च। पायुश्च विसर्जियतव्यं। चोपस्थं चानन्दियतव्यं च। मनश्च मंतव्यं च। बुद्धिश्च बोधव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च। चित्तं च चेतियतव्यं च। तेजश्च विद्योतियतव्यं च। प्राणश्च विचेष्टितव्यं च॥११२॥

(प्रश्नधाना)

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ह वा निश्चये पतदादि प्रच्छनाप्रच्छन्नस्वरूपं सर्व सकलं जगत् परे आतमि परमातमि ब्रह्मणि संप्रतिष्ठते सम्यक् निश्शेषतया प्रतिष्ठते प्रकर्षेण स्थिति करोति। यथा पृथिवी च भूमिः पृथिवीमात्राश्च गंधः। आपो जलं आपोमात्राश्च रसः। तेजी- ग्रिश्च तेजीमात्राश्च रूपं च वायुश्च वायुमात्राश्च स्पर्शश्च याकाशां च आकाशमात्राश्च शब्दश्च। बश्चश्च तयनं च द्रष्टव्यं च हश्यं च। श्रोत्रं च श्रवणं च श्रोत्व्यं च श्राव्यं च। प्राणश्च निस्काश्च आतव्यं च ह्रयं च। रसश्च स्वादश्च रस्यितव्यं स्वाद्यितव्यं। त्वक् च चमे च स्पर्शियतव्यं च स्पृश्यं च वाक् च वाणी च वक्तव्यं च वाक्यं च हस्तौ च दातव्यं च पादौ च गंतव्यं च। पायुश्च विसर्जयितव्यं त्याल्यं च। उपस्थं शिक्षं च आनन्द्यितव्यं चाहाचं च। मनश्चित्तं च मंतव्यं च संकल्पविकल्पानि च बुद्धिश्च बोद्धव्यं। क्षेयं च अहंकारश्चाहं कर्तव्यं च। चित्तं च चैतत्यं च चेतियतव्यं चेत्यं च। तेजश्च प्रकाशश्च वियोतयितव्यं च प्रकाश्यं च प्राणश्च विचेष्टितव्यं च विचेष्टनीयंचेत्यादि सर्वे यितकंचिद्धस्तु तद्ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ ११२॥

112. All this, verily, abides in Brahma—the earth and its subtle essence (from which proceeds smell); water and its subtle essence (from which proceeds taste).

Fire and its subtle essence (i.e., from which proceeds colour); air and its essence (i.e., from which proceeds audibility); the eyes and objects of sight; The ears and objects of hearing; the nose and objects of smell; the water and objects of taste; the skin and objects of touch; the tongue and objects of speech; the hands and objects of being held by them; the feet and motion; the anus and evacuations; the organs of generation and the delightful thrill of sexual enjoyment; the manas the ahamkâra, the buddhi, and their functionings, light and the objects to shed

light on; the vital air and animation (all these abide in Brahma)—Praśna. 4.8.

ननु पूर्वोक्तया श्रुत्या सर्वं ब्रह्मैव प्रतिष्ठितम् तदा तद् ब्रह्म स्वयं कीहशमित्यत्राह। एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घाता रसयिता मंता बोद्धा कर्त्तो विज्ञानात्मा पुरुषः ॥११३॥

(प्रश्न ४ | ६ ।)

एष पूर्वोक्तस्वरूपपुरुषः । पुरि पुरि वसतीति पुरुषः । सर्वभूतान्तरात्मा द्रष्टा प्रेक्षकः श्रोता द्राता रसयिता स्वादयिता मंता संकल्पयिता बेद्धा बेधिकर्ता विज्ञानात्मा चिद्रूपे। भवतीत्यभित्रायः ॥११३॥

113. He is the seer, the hearer, the smeller, the taster, the agent of the functionings of the manas and buddhi, the actor, the Conscious Intelligence.—Praśna, 4. 9.

पुनरप्येतदेव महिमानं विवृशाति।

स यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुध्रमच्चरं वेदयते। यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति॥११४॥

(प्रश्न ४। १०।)

स परमेश्वरोस्ति। स कः ह निश्चये या भवति यताऽनिर्वाच्यः भनामरूपत्वात् वै निश्चये तदनिर्वाच्यम् ब्रह्म अच्छायं छायारहितं यताऽशरीरं अतएवाछोहितम् अरुणादिरागरहितं शुभ्रं निर्मेछम् अक्षरमविनाशि ब्रह्म यस्तु पुरुषा चेद्यते जानाति हे साम्य शांतातमित्रतं स पुरुषः सर्वेशः सर्वे ब्रह्म जानाति सर्वेश्च सर्वातमा भवतीत्यर्थः ॥ ११४॥

114. That Being casts no shadow, has no physical body, has no colour, is pure. He is not subject to decay and death. He is the Conscious One; he is the all-Knower; He is every thing, O, gentle disciple.—Prasna 4. 10.

पुनरप्येतदेव बश्यति श्रुतिः।

यस्मिन्संलीयते शब्दस्तत्परंब्रह्म गीयते । ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोमृतत्वाय कल्पते ॥११५॥

यसिन्यत्र वस्तुनि राब्दो वेदः संलीयते नेति नेतीति निर्णीय श्रांता भवति तत्त्वविद्धि-स्तत्परं ब्रह्मेति गीयते । हि निश्चये यः पुरुषः ध्रुवं सनातनं तत्परब्रह्म सर्वभूतात्मना चिन्तयेत् निर्णयं कुर्यात् स पुरुषः अमृतत्वाय मुक्तये कत्यते समर्थो भवतीत्पर्थः । 115. In Him the Word is lost ie, the Vedas fail to define him. He is hymned as the Supreme Brahma. Verily, the man who meditates upon Him as such, attains mokṣa (escapes death)

नन् जगदभाववादिनां ब्रह्मवादिनां ब्रह्मविदां जगद्भासते न वा तत्राह ॥ ११५॥

ब्रह्माचं स्थावरांतं च पश्यंतो ज्ञानचत्तुषा । तमेकमेव पश्यंति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥११६॥

(चूलिका १६।)

द्विजा ब्रह्म ज्ञानाल्यं संस्कारेण संस्कृताः ब्रह्मज्ञाः ज्ञानचक्षुषा ज्ञानमेव दिव्यं चक्षुः तेन तं पूर्वोक्तं परिशुद्धं निर्मलं निरुपाधिं विभुं व्यापकम् सर्वत्र सर्वस्मिन् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म पर्श्यति । द्विजाः कथंभूताः ब्रह्माद्यस्थावरांतं च जगत्पर्श्यतः द्वितीयं चन्द्रवर्भ्यान्ति मात्रतया वीक्षंतः । संगीतं श्रीमद्भगवद्गीतासु । या निशा सर्वभूतानामिति ॥ ११६ ॥

116. The twice-born sages, seeing with their eyes of wisdom, perceive only One in the many—from Brahmâ down to the lowest inanimate creation—the One who is pure and all-pervading—Chulikâ, 16.

नतु जगत्सत्यतया भासते ग्रथवा द्वितीयं चन्द्रवद्भ्रान्तिमात्रमेव भासतु परन्तु तद्विद्वं किमाधारं कुत्र स्रीयते इत्यत्राह श्रुतिः ।

यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्थावरजंगमम् । तस्मिन्नेव लयं याति वुद्वुदाः सागरे यथा ॥११७॥

(चूलिका १७।)

यसिन्ब्रह्माणि इदं सर्वे हरयाहरयं प्रोतं तंतुपटवत् स्थिरं भवति अर्थाज्ञगद्ब्रह्माधारं भवति तसिन् ब्रह्मण्येव जगल्लयं याति सागरे बुद्धदा इव लीयते इत्यभिप्रायः॥ ११७॥

117. All immoveable and moveable creation is interwoven in Him. They all merge in Him, like bubbles in the sea.—Chulikâ, 17.

नतु यथा कस्यचिद्राज्ञः स्वदेशे व्यापकतया स्थितस्य कस्मिंश्चिद्वप्रये राजधान्यपि-स्त्येव तथैव ब्रह्मेणा व्यापकतयाऽनुरोमं स्थितस्य राजधान्यपि कुत्रास्तीत्याह ।

श्रथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवंति। नाभिः हृदयं दंठो मुर्द्धेति । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरितं स्वप्नं सुषुतं

तुरीयमिति। जागारिते ब्रह्मा खप्ते विष्णुः। सुषुप्तौ रुद्रः। तुरीयं ब्रह्माक्षरं। सत्रादित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च पुरुषः स प्राणः। स जीवः सोग्निर्जायतस्तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति ॥११८॥

(ब्रह्मोपनिषत् १ ।)

अथानन्तरं अस्य पुरुषस्य ब्रह्मणः चत्वारि नाभिः हृद्यं कंटे। मूर्झेति स्थानानि राज्ञधान्यो भवंति तत्र तेषु चतुषु स्थानेषु ब्रह्म विभाति विराजित कथं भूतं चतुष्पादं पद्यते क्रीड़ाचमत्कारं ज्ञायतेनेनेति पादाइच चत्वारः पादाः क्रीड़ा । क्रीड़ाविश्लेषा यस्य तत्पादानाह जागरितं समस्तेन्द्रियं विषयाजाश्रद्वस्था तथैव स्वप्नं मने।विषया स्वप्नावस्था तथैव सुपुतं बुद्धिविषया सुषुप्तावस्था तथैव तुरीयं ब्रह्माविषया चतुर्थावस्थित । तत्र जागरिते ब्रह्मा भूवा सर्गोत्पादनतया क्रीडित । स्वप्ने विष्णुभू त्वान्तःकारणाख्ये सर्गं निधाय पाछयति । सुषुप्तौ रुद्धो भूत्वा सर्गं संहरति । तुरीयं स्वयमेवाक्षरं ब्रह्म तिष्ठति । स प्वादियः स पव विष्णुः स प्वेश्वरः स पव पुरुषः स पव प्राणः स पव जीवः स प्वाग्निः स पव जाग्रतः जाश्रद्वस्थायी तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति विविधस्वरूपतया विविधचरितत्वेन च भासत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

118. There are four places of abode of this Being—the navel, the heart, the throat and the head. The Brahma shines in four planes—the plane of wakefulness, the plane of dreams; the plane of sound sleep; and the fourth plane.

Brahmâ in the plane of wakefulness; Viṣṇu in the plane of dreams, Rudra in the plane of sleep; the Para Brahama in the fourth plane. He is the Sun, He is Viṣṇu, He is Siva, He is Prâna (the vital air), He is Jiva, the individual Self He is fire; He is the wakeful. The Supreme Brahma shines on all.—Brahma Upaniṣat, 1.

ग्रनया पुर्वेक्तश्रुत्या चतुर्विधावस्थायित्वात्सगुणं ब्रह्मोक्तम् **इदानीं त्**र्यातीतं निर्मुणं परं वर्णयति श्रुतिः ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपागिपादं ज्योतिर्मयं। तत्र लोका न लोका। वेदा न वेदा । देवा न देवा । यज्ञा न यज्ञा। माता न माता। पिता न पिता । स्नुषा न स्नुषा। चंडालो न चंडालः। पौल्कसो

न पौल्कसः । श्रमगा न श्रमगाः । पशवो न पशवस्तापसो न तापस । इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति ॥११६॥

(ब्रह्मोपनिषत्)

तत् ब्रह्म स्वयं विभाति ग्रमनस्कं मनःकृतसंकल्पविकल्परहितं ग्रश्रोत्रं श्रोत्रेन्दिः यादिविवर्जितं तथैव पाणिपादं करचरणादेकर्भेन्द्रियहोनं। तथा च ज्योतिर्मयं चिदूपं ब्रह्मणि लोका न लोका न भवंति किन्तु वीजान्तद्रुमवद् ब्रह्ममया भवंति। पौल्कसे।ऽमे-ध्यवृत्तिकरः। श्रमणः तत्र संन्यासी। इत्येकमेव परं ब्रह्म सर्वस्वरूपेण विभाति विराजती-स्थर्थः॥ ११९॥

119. He is without manas, without ears, without hands and feet. He is made of light.

There, in that plane, the worlds are not worlds; the Vedas are not Vedas; the Devas; (the gods) are not Devas; the Yainas (Religious Sacrifices) are not Yagnas; the mother is not mother; the father is not father; the daughter-in-law is not daughter-in-law; the chandâla is not chandâla (low class man occupying the lowest place in Indian Society); the paulkasa (the unclean pariah), is no paulkasa; the Sramana (ascetic) is no Sramana, the beasts are not beasts. Only one Brahma shines in all.—Brahma Upaniṣat.

तस्माकर्ता कारणं कार्यं ब्रह्मैच भवतीत्याह । जनो रूपं रसं गंधं शब्दस्पर्शाश्च भेष्युनम् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥१२०॥

(कठवली ४।३।)

जनायं छोकः रूपं रसं गंधराव्दस्पर्शाश्च मैथुनं योषित्संगाह्राद इत्येतानि एतैनैव चिद्रूपेण ब्रह्मणा विज्ञानाति चिन्वति तस्मादत्र किं परिद्राष्यते किंचिन्न यता जनरूपेण कर्तापि स्वयमेव । चिद्रूपेण कारणं हेतुरिप क्रपादिना कार्यमिप स्वयमेवेत्यर्थः ॥१२०॥

120. The individual man has ideas of colour, taste, smell, sound and touch and sexual thrill, through this cosmic Pervader (Brahma). Nothing remains, except Brahma.—Katha, 4. 3.

पुनरप्येतदेव विवृधाति । स्वप्नान्तं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥१२१॥

(कठवल्ली २।४।)

अयं लोकः स्वप्नस्यादिमंते च तथैव जागरितांतं जगरितस्याप्याद्यं तौ पताबुभौ येन चैतन्यात्मकेन ब्रह्मणा हेतुभूतेनानुपश्यित तमीहशं महान्तं सर्वेत्कृष्टं विभुं व्यापकं आत्मानं सर्वभूतात्मानं मत्वा झात्वा धीरः आत्मझानेन धीर्यवान् न शोचित माहशोकादि-वशो न भवतीत्यभिप्रायः ॥१२१॥

121. Man sees the beginning and end of wakefulness; he sees both through that Brahma, knows Him to be large as the Pervader. The wise have no grief, no anxious thoughts.—Kaṭha, 2: 4.

नतु चेद्ब्रह्मिवन्माहशोकादितंत्रो न भवति तत्र के। हेतुरित्यत्राह। हंसः शुचिषद्वसुरंतरिच्नसद्धोता वेदिषदितिथिर्दुरोगा सत्। नृषद्वरसदृतसद्द्योमसद्ब्जागोजा ऋतजा श्रद्धिजा ऋतम्॥१२२॥ (कव्वही १।२।)

हंसः सर्वान्पापान्दुःखांद्रच हंतीति हंसः यद्वा क्षीरनीरपरीक्षया हंस इति कथ्यते क्षीरमात्मस्वरूपं नीरं मायास्वरूपं तत्रापि मायातःस्वात्मस्वरूपं पृथकर्तुं समर्थः। अथवा हंसावतारतया च हंस इति कथ्यते। तस्माद्धंसः श्रीनारायणः कीहराः। श्रुचिषत् पवित्र-निर्मलविषयासीनः। तथा वसुः सनातनरूपः गंतरिक्षसत् यितंचित्सदसद्वस्तु तन्मध्ये तिष्ठमानः। होता संसाराख्ययक्षकर्ता। वेदिषत् यक्षस्थाल्यामपि निविष्टः। श्रितिथिरपि स एव दुरेशणसत् मायनिवर्तकः। तथैव नृषत् यद्यपि सर्वत्र ब्रह्मैव निवसति तथापि मजुष्येषु प्रकाशतया निविष्टः। ऋत सत् ऋतं सत्यं येन सत्येन सर्वं सत्यं भवति तत्रापि निवसमानः व्योम सत् आकाशवास्यपि स एव अन्ता जलमध्येपि निविष्टः। गोजा पृथ्यांतिनवासकृत्। ऋतजा ऋतं च स्नृता वःणी तत्रापि वसति। अद्रिजा पर्वतादिप्विपि तिष्ठमानः। तदेव ऋतं सत्यं भवति अते। मोहरोशकसुखदुःखादिविषयेषु ब्रह्मैव भवति तस्मात्मोहाद्यवसरः कृत इत्यर्थः॥ १२२॥

122. Brahma is the *Humsa* (the celestial swan) the destroyer of sins and sufferings)—the separater of milk from water and milk. Brahma is pure, eternal; He dwells in the firmament; He is the sacrificer; He presides in the places

of sacrifices. He is both the host and the guest. He dwells in the firmament, in water, on the earth, in mountains, in man, in truth, in sweet and truthful speech.—Katha, 5. 2.

नजु प्राया एवात्मा किं यते।ऽनेनैव पुरुषो जीवतीत्यत्राह ।

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेणानुजीवांति यस्मिन्नेतावुपाश्चितौ ॥१२३॥

(कठवल्ली १।१।)

के।पि पुरुषः न प्राणेन न जीवति नापानेन नतु सर्वे जीवाः पुनः केन जीवंति तत्राह एते प्राणिनः इतरेण चिद्रूपेण जीवंति चेष्टां कुर्वेति। नतु तत्कं ब्रह्म तत्राह यसिन् ब्रह्माणि एतौ प्राणापानावुपाश्चितौ तदाधारौ भवतः। यत एतयौरिप स्वकीयं चैतन्यं नास्ति। नतु प्राणोपि चेज्जड एव तदायं जड़ात्मानन्देहं कथं चेष्टयते इत्यत्राह् यथेंन्द्रिजालमंत्रशक्तिमुद्रिकेतरमुद्रिकां प्रेरयति चालयति च तथैव। तद्ब्रह्मचैतन्यतया जड़ात्मापि प्राणी जड़ात्मानं चालयतीति भावः॥१२३॥

123. Living beings do not live by means of vital air, which they draw in and expel out. Living beings live by the force of that Being, from whom the *Prâna and Apâna* airs derive their being.—Kaṭha, 5. 5.

Note.—Prâna is the breath that is drawn in, Apanâ.—the breath that is expelled.

पुनरप्यन्याभावात्तदेव ब्रह्मानुवर्णयति ।

यस्मिन्निदं सर्वविदेति सर्वं यस्मिन्देवा श्रिप विश्वे निषेदुः। तदेव भूतं तदु भव्यमानमिदं तदच्चरे परमे व्योमन् ॥१२४॥

(महानारायगः १।२।)

यसिन्ब्रह्माणे इदं दृश्यादृश्यं यदाधारं भवति यः सर्ववित् सर्वक्षोपि सन्सत् सर्वे सकलं एति व्याप्नोति तथैव यस्मिन्ब्रह्माणे ग्रिप ग्रध्याश्रित्य विश्वे देवाः सर्वे देवाद्यः निषेदुनिविष्टाः तदेव ब्रह्मभूतं ग्रतीतं उ निश्चये तदेव ब्रह्म भव्यमानं भविष्यद् भवति तदे-वेदं वर्तमानमपि तदेवं भवति ग्रथवा तदिदं सर्वे ग्रक्षरेऽविनाशिनि परमे व्योमन् परमाका-शस्त्रस्पे ब्रह्माणे वरीवर्तीत्यर्थः ॥१२४॥

124. He on whom this world stands, He who pervades all, He on whom the Gods take their stand—He is the past, the future and the present. All these have a place in the Eternal, Supreme Brahma.—Mahánáráyana, 1. 2.

पुनरप्येतदेव विवृखोति ।

येनावृतं खं च दिवं च महीं च येनादित्यस्तपति भ्राजमानः। यदंतः समुद्रे कवयो वदंति तदचरे परमे प्रजाः॥१२४॥

(महानारायणः १ | ३ ।)

येन ब्रह्मणा खमंतिरक्षं च ग्रावृतं पूरितं भवति । तथैव दिवं द्यौ एवमेव महीं येन ब्रह्मणा ग्रादित्यः सूर्यस्तपित किं भ्राजमानः प्रकाशमानः । यद् ब्रह्म समुद्रांतर्वर्तते तत्त-स्मिन्नक्षरे परमे ब्रह्मिण प्रजाः प्रकर्षेण नानाविधतया जाता ब्रह्मादिस्थावरांता यानया भवंतिति कवयो ब्रह्मिवदे भवंति कथयन्तीत्यर्थः ॥१२५॥

125. He who covers the firmament, the heaven, the earth; He by whose refulgence the sun shines; He who enters the depths of the seas—all these have sprung from that imperishable Brahma. The seers and poets declare Him to be so—Mahânârâyaṇa, 1. 3.

यतः प्रस्ता जगतः प्रसृतिस्तोयेन जीवान्विससर्ज्यं भूम्याम् । यत्रौषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भृतानि चराचराणि ॥१२६॥

(महानारायणः १ | ४ |)

यता ब्रह्मस्वरूपात्स्वात्मनः प्रस्ताजीवान् जगतश्च विश्वस्य प्रस्तिरूपत्तेर्हेतोः तायेन वर्षाज्ञलेन सह भूम्यां पृथिच्यां विससर्ज त्यक्तवान् ततश्च ग्रोषधीभिरन्नादिभिः सह पुरुषान् मनुष्यादीन् पश्नुन्मृगादीन् तथैव चराचराणि भूतानि विवेश प्रविष्टवान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः ॥१२६॥

126. He entered the immoveable and moveable beings—all that has sprung from Him—all that dwells on the earth, in water, all the herbs and plants.—Mahânârâyaṇa, 1. 4.

श्रतःपरं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतां महान्तम् । श्रमेकमञ्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणां तमसः परस्तात् ॥१२७॥

(महानारायगः १ । १ ।)

हि निश्चये अतो ब्रह्मणः परं अन्यत्परं अणीयसं स्ट्र्सं नास्ति। च पुनः परात्परं च नास्ति। च महतां महान्तं स्थूळतरं च नास्ति। तथैव तदेव अनेक नानाविधं अव्यक्तमप्र-काशं अनन्तरूपमाद्यंतरिहतं विश्वं विश्वमयं पुराणं पुरातनम् तमसः मायांधकारात्पर-स्तात्परं भवतीत्यर्थः॥१२७॥

127 Nothing is more subtle than He; nothing larger. He is the greatest of the great, of numberless varieties—Unmanifest; infinite; without beginning, without end; universal; ancient, beyond darkness.—Mahânârâyaṇa, 1. 5.

पुनरपि तद्ब्रह्मगुखवर्धनं करोति।

तदेवैतत्तत्वु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परं कवीनाम् । इष्टापूर्तं बहुधा जायमानं विश्वं विभित्ते भुवनस्य नाभिः॥१२८॥

(महानारायणः १।६।)

ब्रह्मैवं तिद्दं चराचरं जगद्भवति उ निश्चये ब्रह्मविद्स्तद्ब्रह्म सत्यं यत्सत्यतयाऽ सत्यं जगद्गि सत्यवद्गाति इत्याहुर्वदंति । च पुनस्तदेव ब्रह्म कवीनां वेदशास्त्रकर्तृणां वक्तृणां च परमनिर्वाच्यं । तिकं यद् ब्रह्म विश्वं सकलं जगिक्सभितं धारयति विश्वं कथं-भृतं इष्टापूर्ते इष्टा च यज्ञादिभिश्च पूर्ते च कूपतङ्गगप्रतिष्ठादिपुण्यकर्मभिश्च बहुधा देवराजादि स्वर्देवभूदेवनरराजादिरूपेणानेकधा जायमानं प्रादुभूतम् तिकंभूतं भुवनस्य चतुर्दश भुवनांगिना ब्रह्माण्डस्य नाभिर्मध्यं मध्यस्थमित्यर्थः ॥१२८॥

128. All this universe is Brahma—all this that appears real. Verily, he is beyond the description of poets and seers. He sustains the universe, with all its land and water. He is the central navel.—Mahânârâyaṇa, 1. 6.

पुनरप्येतदेवानुवर्णयति ।

तदेवाधिस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तदृब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥१२६॥

(महानाराययाः १।७।)

तदेव ब्रह्मैवाग्निरस्ति तदेव शुक्रं सदसते।बींजं तदेव विस्तीर्थकपिगी प्रकृतिः तस्मात्सर्वं तद्ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः ॥ १२९ ॥

129. He is the fire, the air; the water; the sun; the moon. He is the very seed of all that exists; He is Prakriti, He is *Prjaâpati*.—Mahânârâyaṇa, 1. 7.

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याद्यारीरिगाः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मगाो रूपकल्पना ॥१३०॥

(रामपूर्वतापिनी १।७ ।)

स्पष्टमेतत् ॥ १३० ॥

130. Brahma is Conscious intelligence (immaterial). He is one, without parts, without a body. For helping the devotee in his practice of devotion symbols and forms have been attributed to Him.—Râmatâpini-Purva, 1. 7.

ननु तद्ब्रह्म ब्रह्मादिस्थावरांतान्ह्रपान् कुत्रचित्स्थापयित्वा प्रकाशयित किंवा तत्कालमेव विधाय प्रकाशयतीत्यत्राह् ।

यथैव वटबीजस्थः प्रकृतश्च महाद्रुमः । तथैव रामबीजस्थं जगदेतचराचरम् ॥१३१॥

(रामपूर्वतापिनी १४ ।)

यथैव वटबीजस्थः वटपाद्पस्य बीजं तिस्मिन्तिष्ठति यः स प्रकृतश्च प्रकर्षेण कृतः मूलाइंकुरशाखाप्रशाखा पत्रपुष्पफलबीजांतसंपादिता महाद्रुमः तथैव रामबीजस्थं रामः प्राव्रह्मतृत्वपर्यन्ते जगित सर्वभृतान्तरात्मना रमित क्रीडित रामः प्रथवा सकल जगत्-सर्वभृतांतरात्मना रमयित नर्तयतीति रामः यद्वा येऽत्र रामाच्ये ब्रह्माण्ये योगिना रमित विश्रमयंतीति रामः । उक्तं च "रमन्ते चेगिना यत्र सदानन्दे चिदात्मिन इति राम-पदेनासा परं ब्रह्माभिधीयते इति तस्माद्रामित नाम्ना परं ब्रह्मत्युच्यते । तच्च तत् बीज-मृत्पिक्तारणं तत्स्थमेतद् दृश्यादृश्यं चराचरं जगद् भवति । यथा बीजस्था वृक्ष ग्राद्राविष बीजात्मनेव भवति तत्रोंकुरोत्पत्तौ बीजरूपेण जायते पुनरप्यंते बीजात्मनेव तिष्ठति प्रवमेवादा तद्ब्रह्माच्यबीजस्थं तन्मयमेव सकलं चराचरं जगदासीत् । मध्येपि तद्रूपेणैव प्राद्रुभूतम् ग्रन्तेपि तद्वत्मनेव तिष्ठतित्यर्थः ॥ १३१ ॥

131. Just as the huge tree lies in the seed of the Banian tree. So, the does the universe containing immoveable and moveable beings lie in the Brahmic seed.—Ramatâpini-Purva, 15.

इदानीमनेकनामकमेकं ब्रह्मैवेत्याह ।

स एव ब्रह्मा स शिवः शकः सोत्तरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स त्रात्मा परमेश्वरः ॥ १३२ ॥ (महानारायणः ११ । १३ ।)

सोऽतक्यं महिमा श्रानारायणः ब्रह्म नानाविधजगदुत्पादका भवति स एव शिथोस्ति स एवंद्रोस्ति स एव पूर्वोक्तोऽक्षरे।विनाशिस्वरूपः अनेन ज्ञातमन्यत्सर्वं विनाशिरूपम् ॥ १३२ ॥

132. He, verily, is Brahma; He is Siva; He is Indra; He is the undecaying and unchangeable, self-resplendent

One. He is Viṣṇu; He is Prâna; He is Âtmâ; He is the Supreme Ruler.—Mahânârâyaṇa, 17. 13.

स एव सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये ॥ १३३॥

(कैवल्यापनिषत् = ।)

133. He is all and every thing—the past, the future; He is eternal. to know Him is to conquer Death. There is no other way to mokṣa (liberation).—Kaivalya, 9.

सर्वभृतस्थमात्मानं सर्वभृतानि चात्मनि । संपरयन्ब्रह्मपरमं याति नान्येन हेतुना ॥ १३४ ॥

(कैवल्योपनिषत् १०।)

134. He who sees everything in Atmâ, and who sees Âtmâ in every object, attains the Brahmic state. There is no other means.—Kaivalya, 10.

पुनरप्येवमेव मुक्तिमार्ग इत्याहः।

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् । सृक्ष्मात्सृक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वातत्त्वाधिकं च तत् ॥१३४॥ (कैवल्योपनिषद् १६।)

यत्परंब्रह्म सर्णात्मा तत्त्वमेत्वमे तत् यस्य विश्वस्य चराचरस्य जगतः महदायतनं परमाश्रये। भवति स्कादणुतोपि स्कां नित्यं निर्चलं तत्वात् पृथिव्यतेजे।वाष्वाकाश-शब्दस्पर्शक्षपरसगंधचश्चःश्रवणत्वग्रसनाद्याणवाक्षाणिपादपायूपस्थमने।ब्रह्माहंकारिचत्ता -नीति चतुर्विशतितस्वादि तत्त्वं पंचिवंशतिसंख्याका जीवत्मा तते।व्यधिकं षड्विंशति परमात्मसंक्षकं भवति—

135. The supreme Brahma, the supreme Âtmâ, is pervading in this broad world. He is the subtlest of the subtle; He is Eternal; He is beyond the twenty-five principles, i.e., He is the twenty-sixth. He is the Purushôttama.—Kaivalya, 16.

Note.—Compare Gîtâ, 15. 18.

त्रते।ऽस्मि होके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥

Therefore, have I been designated in the world and in the Vedas as the Purveôttama (the greatest Purvea).

जाग्रत्स्वप्तसुषुप्त्यादि प्रपंचो यत्प्रकाशते । तइह्याहमिति ज्ञात्वा सर्ववंधैः प्रमुच्यते ॥ १३६ ॥

(कैंवल्ये।पनिषत् १७।)

जाग्रतस्वप्तसुषुण्यादि प्रपंचं यत् येन चैतन्यरूपेण प्रकाशयते ज्ञायते तद्ब्रह्मा-हमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः ग्रन्नमयप्राणमयमनामयविज्ञानमयानन्दमयावरणात्मकैः प्रमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः॥ १३६॥

136. All that is Manifest as being in the condition of wakefulness, in dreams and in sound sleep; I am all this—I am Brahma. To have this realization is the way to liberation from all bondage.—Kaivalya, 17.

पुनरिप सगुणनिर्गुणद्वारैतद्वर्णयित ।

त्रिषु धामसु यद्गोज्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विनचणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः ॥१३७॥

(कैवल्ये।पनिषत् १८)

त्रिषु धामसु भूभुंवः स्वरिति तेषु यद्वा जात्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था इति त्रिषु स्थानेषु यिक्तिचिद्धोज्यभाग्यं अथवा ये। भोका भोगकर्त्ता वा भोगरच यत् ये। भवेदिति । तेभ्यो विलक्षणा व्यतिरिक्तः श्रीनारायणः पतेषामसत्यत्वात् । यदुक्तं वत्तिष्ठेन "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवमिति" अतपव साक्षी साक्षीभृत्वा स्वस्वक्रपचमत्कारप्रेक्षकः यतिचन्मात्रः अतपव सदाशिवः सर्वदा धानन्दस्वरूपः यः सोहमिति मत्वा पुरुषः सर्ववंध-मुक्तो भविष्यतीति पूर्वेण संबंधः॥१३७॥

137. All the objects of enjoyment in the three worlds—their enjoyer, and the enjoyment—He who is an unique witness of all—nothing but consciousness—the eternal Siva; that One I am.—Kaivalya, 18.

Note.—The Jiva's realization of identity with Brahma, is the summum bonum of life How many texts have repeated this truth.

पुनरिप ब्रह्मणः सर्वमयत्वं प्रतिपाद्यति ।

न भूमिरापो न च विहरस्ति न चानिलो नास्ति न चांबरं च॥ एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम्॥१३८॥

(कैवल्यापनिषत २३ ।)

यत्परमात्मरूपं गुहाशयं गुहासु सर्वभूतहृद्येषु आशयस्थानं यस्य तत्सर्वभूतान्त-रात्मकं निष्कलं गुणातातं अद्वितीयमेकं एवं विदित्वा ज्ञात्वा भूमिनं भवति । आपा न जल-मस्ति। विद्वश्वाक्षिनीस्ति। न चानिलः पवने।स्ति। न चांवरमाकाशमस्ति। यथाकाशे विंबीभूतं सूर्ये हृष्ट्वानेकघटादिषु प्रतिबिंबिता बहवः सूर्या विम्वात्मनः सूर्योदन्यभावनया भिन्नात्मक-न भासते अपि तु तन्मया लभ्यंते । एवमेच भूम्यादयस्तस्माद् ब्रह्मणो भिन्नात्मका न प्रकाा रुयंते अपि तु तदाकारा एव हर्यंते इत्यर्थः ॥ १३४॥

138. He is not the earth, not water, not fire, not air, and He is not the firmament—He is without digits; He is entire there is no one other than He. This is the description of the nature of Brahma.—Kaivalya, 23.

तसात्सर्वयह्नेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्लेष्ठ इत्याह ।

समस्तसाक्षी सदसदिहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपंम् ॥ ध्यायेज्जगद्बीजजगन्निवासं विश्वं जुहोति वसुधादिशिवावसानम्

, ॥१३६॥

(कैवल्योपनिषत् २४।)

याः पुरुषः आदौ जगद्बीजं मूळकारणं जगता निवास आधारश्च तद्ब्रह्याग्निरितिध्यायेत् तत्तिसन्ब्रह्मस्वरूपे वह्नौ वसुधादिशिवावसानं वसुधायाजातायस्तृणादिसपवादिर्यस्य शिव प्वावसानमंतश्च यस्य तिहृश्वं जुहोति जुहुयात् तद्रूपतया जानीयात् यतोकुरतया बीजमेव तिष्ठतीति विमर्शात् । सुवर्णकुण्डळवत्कारणसहशं कार्य्यमिति न्यायाचेत्यनेन मंत्रेण ज्ञानं यज्ञं कुर्यात् यदुक्तं गीतासु "श्रेयान्द्रव्यमयाद्यञ्चात् ज्ञानयज्ञः परंतपः ।
सर्वं कर्माखिळं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" इति । सपुरुषः समस्तसाक्षिः सकळकर्मणां साक्षिभूतं सदसिहिहीनं अनिवच्यां नासदासीन्नोसदासीन्तदानीमिति श्रुतेः । जगत्सद्वासद्वा
गण्यित परःकोपि सदसत् । तवैवाज्ञानाद्वा प्रभवित हि मिथ्यामितिरयम् । स किं सद्वासद्वा
किमितिसदसद्वेति चमितं । न वक्तुं जिह्नेमस्त्विय तु सदसद्भ्यां विरिहते इति न्यायाच्य
शुद्धंविश्वोपाधिकळंकशून्यं परमात्मरूपं ब्रह्म प्रयाति तन्मया भवति ॥ १३९॥

139. Man should meditate upon Him as the Witness, as one who cannot be defined, either as a being or non-being—He who is the Supreme; the holder and the pervader of the Universe He existed before the earth came into existence, and will survive its end.

Men should offer oblations to Brahma of all this i.e., realize all this as Brahma,—Kaivalya, 24.

परमार्थतो ज्ञानवानेव मुक्तिभागी नान्य इत्याह। कथ्यते स एव योगी स एव ज्ञानी च । यत्पूर्गानन्देकरसबोधस्तद्ब्रह्माहमिति कृतकृत्यो भवति॥१४०॥

(परमहंसः ३।)

140. That man is designated as the $J\tilde{n}\hat{a}n\hat{i}$ and the Yogi—he who experiences the bliss of the knowledge of being at one with Brahma; that is the highest state, the highest goal —Paramahamsa, 3.

मय्येव सकलं जातं मिय सर्वं प्रतिष्ठितम् । मिय सर्वं लयं याति तद्ब्रह्मास्म्यहमद्वयम् ॥१४१॥

(कैवल्योपनिषत् १४।)

141 In me is every thing born; on me does every thing subsist; in me every thing merges. I am Brahma—the One, without a second.—Kaivalya, 15.

श्रगोरगीयान्महतोमहीयान्नात्माहं विश्वं विशुद्धः । पुरातनः पुरुषोहमीशो हिरगमयोहं पुरुषोहमस्मि ॥१४२॥

(कैवल्योपनिषत् २०।)

142. He is subtler than the subtle; larger than the large. I am the self; the pure; the ancient one; the lord; the golden one—Kaivalya, 20.

नारायगोहं पुरुषः शिवोहं ब्रह्माहमस्मि सकलोहमस्मि । पूर्गोहमस्मि पुरुषोहमस्मि ज्ञानोहमस्मि सत्योहमस्मि ॥१४३॥

143. I am Nârâyaṇa. I am Siva; I am all; I am the sole one; I am knowledge; I am truth.

त्रपाणिपादोहमचित्यशक्तिः पश्याम्यचज्जुः सश्रुणोम्यकर्णः । त्रहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥१४४॥

(कैवल्योपनिषत् २१।)

144. I have no hands and feet; my power cannot be conceived. I see, though I have no eyes; I hear, though I

have no ears. I know I am knowledge itself. No one knows me—I am eternal.—Kaivalya, 21.

Note.—Such are the thoughts of the person who has attained cosmic consciousness.

वेदेरनैकेरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्धेदविदेव चाहम्। न पुरायपापे मम नास्ति नाशो न जन्मदेहोन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥१४५॥

(कैवल्यापनिषत् २२।)

145. I am revealed by the several Vedas; I am the matter of the *Vedânta*; I know the Vedas.

I have neither virtue nor vice. I am not born. I have no body, nor the organs of perception, nor buddhi.—Kaivalya 22.

विज्ञानं ब्रह्मचेद्वेद तस्माचेतो न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्तुते ॥१४६॥

(तैत्तिरीय २ । १ । १ ।)

146. One who knows that Brahma is $Vij\tilde{n}\hat{a}na$ (highest Knowledge); one who does not neglect and slip from that $Vij\tilde{n}\hat{a}na$, such an one drives off all the sins of his body and attains all that he wants —Taittirîya—2. 5. 1.

स त्रात्मा विज्ञेयो सदोज्ज्वलोविद्या तत्कार्याहीनः स्वात्म-बंधहरः । सर्वदाद्वैतरहितः स्रानन्दरूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो निरस्ताविद्यातमोमोहोहम् ॥१४७॥

(नृसिंहोत्तरतापिनी २।)

147. Know Him to be Atmâ; ever shining. He is free from ignorance; He has cut all his bonds. He is even free from the idea of duality. He is full of bliss. He is the abode of all; He is self-existent. He has dispelled all darkness of ignorance; His individual "Iness" has become merged in the cosmic consciousness.—Nrisimhatapanitutara, 2.

यं यं लोके मनसा संविभिते । विशुद्धः कामः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोके जयते तांश्च कामान् । तस्मादात्मज्ञं द्यर्चयेद् भृतिकामः ॥१४८॥

(मुण्डक ३।१।१०।)

148.—The knower of Brahma attains those high planes that he wants to reach; attains all that he desires. Let all people who wish to gam prosperity, honour the knower of Brahma.—Mundaka, 3, 1, 10.

यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरो । तस्यैते कथिता हार्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥१४६॥

(श्वेताश्वतर ६।२३ ।)

149. He who has the highest faith in his Deity and equal faith in his *Guru* (preceptor) success attends that great man.—Swetâśwatara, 6. 23

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति तरित शोकं तरित पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥१५०॥

(मुण्डक ३ | २ | १ |)

150. The knower of Brahma becomes one with Brahma. He is beyond the reach of grief. He is not touched by sin. He is freed of the chains of his bondage.—Mundaka, 3. 2. 9.

इतिश्रीब्रह्मोपनिषत्सारसंयहदीपिका समाप्ता ।

श्रीः।

THE END.

Alphabetical Index of the Upanisad texts.

				P	age.
ग्रग्निम् धा चक्षुषा चन्द्रसूर्यी	•••	• • •	۰.		$\tilde{2}$
ग्रिश्चिका भवनं प्रविष्टो	•••		> o #		7
यंगुष्ठमात्रः पुरुषान्तरात्मा	•••	•••	***	•••	30
ग्रचित्तं चित्तमध्यसमिचिंत्यं	•••	•••	***		19
ग्रजामेकां ले।हित्युक्करूणां	***	•••	1 * *	•••	37
त्रगोरणीयान्महती	•••		***	•••	73
त्रगोरणीयान्महता महीयान्नात्मा	ऽस्य	u a s	•••	•••	11
ग्रतः परं नान्यदृशीयसं हि	***	•••	***	•••	67
ग्रतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे	***	•••	•••	•••	6
ग्रथास्य पुरुषस्य चत्वारि खाना	नि भवंति	* * **	•••	62-	-6 3
अनन्ता रश्मयस्तस्य	***	•••	***	•••	42
ग्रपाणिपादा जवना प्रहीता	•••	•••	•••	•••	13
त्रपाणिपादीहमचिंत्यशक्तिः	***	•••	•••	•••	73
ग्रपामापे।ग्निरग्नौ वा व्योम्नि	•••	•••	•••	•••	52
अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं	•••	***	•••	•••	47
त्रशरीरं शरीरेषु	•••	•••	•••	•••	29
ग्ररा ब्दमस्पर्शमरूपमय्ययं	•••	•••		•••	29
ग्रस्यो नाम ते लेका		•••	***		46
त्रासीना दूरं वजति	•••	* • •	***	144	28
ग्राहारार्थं कर्म कुर्याद्	7.,	***	***	•••	38
इन्द्रियेभ्यः परा हार्था	•••	***	***		56
एक प्वात्मा मंत्रयो	***	***			33
एका देवः सर्वभूतेषु गृहः	***	***	• • •	• • •	4
पको वशी सर्वे भूतान्तरात्मा	***	•••	***	***	12
पतज्ञानीथ सद्सहरेण्यं	***	100	•••	***	21
पतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदा	***	•••	***	•••	28
पतदेवाक्षरं पुण्यम्	* • •	7**	***	•••	18
एवं सर्वाणि भूतानि	***	***.	•••	144	35
पवं हवे तत्सवं परे ग्रात्मनि संप्र	।तिष्ठितं	***	***	***	59
एष सर्वेषु भूतेषु	***	***	•••	***	16
पषि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता द्राता	***	•••	• • •		61
प्रयोगसासा चेतसा वेदितव्या	-				7

				P	age.
एषोहि देवः प्रदिशोनुसर्वाः	•••	•••	•••	•••	32
कथ्यते स पव योगी स पव इ	ानीचा	•••		3 4 4	73
घटवद्विविधाकारं	•••		•••	***	57
घृतमिव पयसि निगूढ़ं	• • •	•••	***	***	46
चित्तमेव हि लंसार	•••	•••	***	•••	49
चित्तस्य हि प्रसादेन	•••	***	•••		48
चिन्मयस्याद्वितीयस्य ः	•••	•••	•••		68
जना रूपं रसं गंधं	•••	•••	•••		64
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि	•••	***	***	• • •	71
तदेनदक्षरं परं ब्रह्म	•••	***	***	***	21
तदेव निष्कलं ब्रह्म	• • •	•••		•••	45
तदेवाग्निस्तद्वायुः	***	•••	• • •	• • •	68
तदेवैतत्तदु सत्यमाहुः	•••		•••	444	68
तमेवमात्मानं वेदानुवचेन	•••	***	***	***	41
तस्भाख देवा बहुधा संप्रस्ता	·	***	•••	• • • •	5
तावन्मना निराद्धयं	•••	•••	***	4	51
तिलान्ने तु यथा तैलं	•••	•••	***	• • •	::4
तेषामेवैष ब्रह्मलाका येषां	•••	•••		***	59
त्रिषु धामसु यद्गोज्यं भाका	••	•••	•••	•••	71
दिच्याह्यमूर्तः पुरुषः	•••	•••	***	***	20
ह ढ़संभूतमाकाशं	•••	•••	•••	•••	57
द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदंति	•••	• • •	44.	***	1
द्वा सूपर्णी सयुजा सखाया	•••	•••	***		36
ह्रे ब्रह्मणी वैदितव्ये	•••	•••	•••	***	41
न कर्मणा न प्रजया न धनेन	***	***	•••	•••	44
न चञ्जुषा गृह्यते नापि वाचा	***	•••	•••	***	10
न च दिवा देवजना न गाप्ता	• • •	* • c	***	***	8
न तत्र सुर्यो भाति न चन्द्रतारः	崭	***	***	•••	9
न तं विदाथ इमा जजान	• • •	***	***	***	47
न तस्मात्पूर्वं न दरं तदास्ति	•••	•••	***	***	9
न निरोधान चात्यत्तिन वंधा	• • •	***	***	5 ~ *	45
न प्राग्रेन नापानेन मर्खो	744	•••	• • •	•••	66
न भूभिरापा न च बहिरस्ति	•••	* * *	***	***	71
न संहशे तिष्ठति रूपमस्य	• • •	***	***	- +10	32
नान्योतोस्ति कर्ता नान्योते।स्ति	द्रष्टा	•••	•••	2 * *	14
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्या	***	***	***	Asu	12

					P_{age}
नारायखाऽहं पुरुषः शिवे।ऽहं	.:.	•••	• • •	3.00	78
नित्या नित्यानां चेतुनश्चे तनाना	में की	•••	•••	•••	12
परीत्य लेकान् परीत्य भूतान्	•••	•••	•••	•••	33
पुष्पमध्ये यथा गंधं	•	•••	•••	•••	35
प्रणवेश्वतुः शरोह्यात्मा	•••	***	* * *	•••	55
प्राणा ह्येष सर्व भूतैर्विभाति	•••	•••	•••	•••	25
बाळा त्रशतसा हस्रं	• • •	•••	•••	•••	$\dot{3}4$
ब्रह्माद्यं स्थावरांत च	) • • ¢	•••	•••		62
ब्रह्मैव वेदमसृतं पुरस्तात्पश्चाद्	•••	***	•••	•••	3
भगवानपि विश्वातमा	•••	•••	•••	•••	17
भिद्यते हृद्य प्रंथिच्छिद्	•••	•••	***		39
भीषास्माद्वातः पवते	•••	o •	•••		16
मन एव मनुष्याणां कारणं	•••	•	***		53
मनामयः प्राणशरीरनेता	•••	•••	••	•••	15
मनाहि द्विविधं प्रोक्तं	•••	•	***	•••	50
मय्येव सकलं जातं	•••	***	•==	•••	73
महतः परमव्यक्तमव्यकात्पुरुषः प	ारः ।	••	•••	•••	57
य एकोहि सर्वजनेषु	•••	***		•••	18
यचक्षषा न पश्यति	• • •		•••	***	31
यस किंचिद्राजादिकं दृश्यते	•••	•••	•••	•••	27
यत्तद्दश्यमग्राह्यमगात्रमवर्णमव	क्षः	***	•••	•••	58
यत्परं ब्रह्म सर्वातमा	•••	•••		•••	70
यतः प्रस्ता जगतः प्रसृतिस्ताये	न	•••		•••	67
	•••	•••	•••	***	ა2
यता वा इमानि भूतानि जायंते		•••	***	***	15
-2	•••	•••	***	•••	27
यथा निरीन्धना विद्वः			• •	•••	55
यथा पृथिव्यामाषधयः संभवंति		***	***	•••	58
यथा प्रदीप्तं पर्वतं नाश्रयंति		9 4 a	***	100	
यथा सुदीप्रात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा	… ਜ	* * #	* * * *	***	48
यथैव वटवीजिष्यः		***	***	**	6
यहाचाऽनभ्युदित	•••	•••	***	* • •	69
यदा पंचावतिष्ठते	• • •	* * *	***	••	31
यदा सर्वे प्रमुच्यं ते	•••	•••	***	***	42
यदा स्वयं मनुष्यं त	•••	•••	***	•••	40
यं ये होके मनसा संविभर्ति .	1 - •	***	***	***	31
य य जामा भगता ताप्सात .	**	***	• • •		75

				Page.
यः सर्वेद्रः सर्वेविद्यस्येप	* * *	***	100	24
यस्तु विज्ञानवान्भवन्ययुक्तेन	• • •	***		5.3
यस्तु विद्यानवान्भवति	•••	***	•••	53
यस्तु विश्वानवान्भवति समनस्कः	***	••	•••	54
यस्व विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः	***	* # 0	***	54
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्	¥ ♥ ¢	• • •	***	14
यस्मिन् द्यौः पृथवी चांतरिक्षमृत मनः	* * *	•••	***	22
यस्मित्रदं सर्वेविदेतिसर्वं	***	•••	**	66
यसिन्सर्वमिदं प्रोत	* * 4	9.0 5	•••	62
यस्मिन्संछीयने शब्दस्तत्वरं	***	••	2.00	61
यस्य देवे परा भक्तिय थादेवे	***	••	•••	75
यस्यामत तस्य मतं .	* • •	***	***	40
येनावृत रवं च दिवं च महीं च	***	***		67
या ब्रह्माण विद्धाति पूर्व या	•••	***		17
लक्ष्य सर्वगत चैव शरेः	* # *	•••		5 6
ळयविक्षेपरहितंमनः	***	***		51
वन्हश्च यदाः बालु विस्फुलि गाः	***	***	•••	20
विज्ञानं महा चेद्रेद	***	•••		74
विज्ञानसारथिय स्तु मनः	•••	***		54
वेदान्त्वविश्वानसुनिश्चितर्थाः	***	•••	• • •	44
वेदेरनेकेरहमेव वैद्यो	•••	***	•••	74
वृक्षं तुसकळं विद्यात्	•••	***	***	35
बृह्च तहिन्यमचिंत्यक्षेपं	•	***	***	3
श्रवणाया बहुसियों न लभ्यः	•••	•••	***	39
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसोमना	•••	•••	***	13
स ग्रात्मा विश्व या सदैाज्ज्वला	•••	* **)	•••	74
सुपव ब्रह्मा स शिवः शकः	•••	* * *	•••	69
स एव सर्वेपद् भूत	••••	•••	***	70
स्त्यमेव जयित नानृत		* 9 #	***	26
सत्येन लभ्यस्तपसाह्य ष ग्रातमा	•••	***	* # *	26
समस्तसाक्षी सदसद्विहीनं	•••	***	***	72
समाधिनिधैतिमलस्य चेतसे।		***	***	52
समाने वृक्षे पुरुषा निमग्रो	•••	•••	***	32 43
समासकं यथा चित्त	•••	***	***	±0 50
स्या हवै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मै व भवति	***		***	30 75
न ये। ह वै तदच्छायमशरीरमले।हितं	• • •	****	•••	
an in at a rad and areath of profested of		***	***	61

				1	Page.
सर्वभृतादिवासं च यद्	•••	•••	***	•••	46
सर्वभूतस्यमात्मानं	+ • •	***	•••		70
सर्वे वेदा यत्पदमामनंति	•••	•••		•••	28
सदानन्दं रुक्मवर्ण	•••	•••	•••	•••	19
सूर्यो यथा सर्वलाकस्य चक्षुन	•••	•••	***	•••	8
स्वप्रान्त जागरितांतं	•••		•••	•••	65
स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं			4 9 4	٠.	63
हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्दौता	***	•••	•••	•••	65
हिरण्यमये पुरे काेशे	•••	,	* • •		25